ALGIRDAS SAUDARGAS
Europos parlamentas
Pramonės, mokslinių tyrimų ir energetikos komitetas

Mokslinių tyrimų kryptys: kognityvinė lingvistika, kognityvinė neuropsichologija, biofizika.

FONOSEMANTINĖS SAKMĖS LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNE

Fonosemantic Sagas in the Dictionary of the Lithuanian Language

ANOTACIJA

Straipsnyje išdėstytas požiūris, aiškinantis fonosemantinius reiškinius lietuvių kalboje. Šis požiūris skaido žodžio reikšmės turinį į konceptualiąją dalį ir tuos turinius, kurie išreiškia erdvės, laiko ir jėgos dinamikos santykius. Fonosemantiniai reiškiniai šiuo požiūriu yra aiškinami kaip žodžio reikšmių tinklo kognityvinės topologijos plėtiniai fonologiškai panašiems, bet nebendrakilmiams žodžiams. Ištirti keletas pavyzdžių. Išanalizuoti lietuviškų žodžių su priebalsiais K/L; N/R; M/L <> L/M šaknyje reikšmių tinklai.

ESMINIAI ŽODŽIAI: fonosemantinė sakmė, atskaitos freimas, vaizdinio schema, jėgos dinamika, kognityvinė topologija.

ANNOTATION

An account explaining fonosemantic phenomena in the Lithuanian language is presented. This account partitions the content of the word sense into the conceptual part and the content which expresses space, time and force dynamic (STD) aspects. Fonosemantic phenomena under this account are explained as the extension of the cognitive topology of the network of word senses to phonologically similar though not genetically related words. Several examples are investigated. The network of senses of Lithuanian words with consonants K/L; N/R; M/L <> L/M is analysed.

KEYWORDS: fonosemantic saga, frame of reference, image schema, force dynamics, cognitive topology.

0. ĮVADAS

„...savas mąstymas yra nusakomas tik sava kalba.“
Antanas Maceina

Daugiau nei prieš tris dešimtmečius savilaida pasirodė Algirdo Patacko pasvarstymai apie baltų kultūrą *Saulė ir kryžius* (Patackas 1983; Patackas 2014: 30–85). Ten pirmą kartą paminėtas „simetrijos dėsnis“: pastebėta, kad sukeitus kai kurių žodžių šaknies priebalses, jų prasmė taip pat įgyja tam tikru būdu simetrišką reikšmę, įvyksta savotiška prasmės inversija (pavyzdžiui: *meilė – laimė*) (Patackas 2014: 78). Kitas pastebėjimas buvo, kad žodžių su tais pačiais šaknies priebalsiais, bet skirtingais balsiais prasmė išlieka vienijama bendros idėjos, nors patys žodžiai visiškai negimininingi (pavyzdžiui: *nokti – nykti*) (Patackas ir kt. 1984; Patackas ir kt. 2014: 93). Formaliosios kalbotyros požiūriu šie pavyzdžiai atrodė kaip niekuo nepagrįsti žinomų lingvistikos reiškinių – metatezės ir apofonijos – išplėtojimai ir negalėjo būti priimtini.

Patacko buvau sudomintas jo studijoje iškeltomis kalbos problemomis ir paragintas savo mintis išdėstyti raštu. Tas rašinys (Saudargas 1986) kupinas filosofavimų, kurie šiandien galėtų dominti nebent savilaidos žanro tyrinėtojus. Tačiau jis grįstas idėja, kuri yra ir šio straipsnio esmė. Mano žvilgsnis nukrypo į žodžius, kurių šaknys fonologiškai panašios, bet jų giminystė nepatvirtinta. Mėginau atskleisti jų semantinius ryšius. Vedliu buvo (ir tebėra) Antano Maceinos požiūris į gimtąją kalbą: „Lietuvių kalbos žodyno turtingumas ir gramatinės sandaros įvairumas rodo, kad lietuviškasis mąstymas pajėgia nuostabiai plačiu mastu bei giliu laipsniu įsiskverbti į mąstomąjį objektą ir nusakyti net ir vos suvokiamus, betgi tikrovinius jo ryšių bei santykių atspalvius. Šiuo atžvilgiu lietuvių kalba nenusileidžia jokiai kitai kalbai, kuria istorijos eigoje buvo sukurta ar yra kuriama aukšto lygio filosofija. *Mūsų* kalba yra atviras kelias į *mūsų* filosofiją. Ar mes *juo* eisime, ar pasuksime sustabarėjusiu svetimybių keliu, priklauso nuo mūsų įžvalgos, kad *savas* mąstymas yra nusakomas tik *sava* kalba“ (Maceina 1994: 309). Minėtame rašinyje aptariau veiksmažodžius, kurie nusako regėjimo juslę: *žiūrėti*, *domėtis*, *regėti*, *matyti* bei *vysti* (*vydau*), ir jų semantiką lyginau su fonologiškai artimas šaknis turinčiais žodžiais. Kai tyrinėjau šiuos fonosemantinius santykius, besiformuojančios kognityvinės lingvistikos studijos man buvo nežinomos, nes to meto sąlygomis sunkiai pasiekiamos, o gal ir visai neprieinamos. Prie šių svarstymų grįžau prieš dešimtmetį ir neilgai trukęs radau, kad kognityvinė lingvistika turi reikiamą tyrimo techniką. Anuomet nežinojau ir daugelio kitų dalykų, apie kuriuos užsimenu šiandien.

Šiame straipsnyje surinkti tekstai rašyti pastarąjį dešimtmetį. Jie buvo iš naujo permąstomi ir perrašinėjami po kelis kartus. Surinkdamas į vieną daiktą, dar kartą viską persvarsčiau, pataisiau ir išplėtojau. Daug ką teko parašyti visiškai iš naujo.

Šie tekstai yra dvejopo pobūdžio. Pirmosios rūšies tekstai yra empiriniai tyrimai, kuriuose siekiau būti kiek įmanoma objektyvesnis. Todėl tiksliai apibrėžiau tiriamus objektus: tai *Lietuvių kalbos žodyno* (toliau LKŽ) leksemos ir tiktai jos. Tyrimas siekia aprašyti fonologiškai artimų (turinčių šaknyje tą pačią priebalsių porą) žodžių semantinius ryšius. Tyrimo tikslas parodyti, kad kai kurios fonologiškai artimos lietuviškos šaknys (vadinamieji šaknų pluoštai) sudaro ir semantinius visetus, kurie patogumo dėlei pavadinti fonosemantinėmis sakmėmis. Tyrimo esmė glūdi lietuviškų žodžių reikšmių turinio suskaidyme į konceptualinę ir erdvėlaikinę dalis. Erdvėlaikiniai turiniai apima ir jėgų sąveiką (dinamiką), todėl naudoju trumpinį ELD (erdvė, laikas, dinamika). Semantiniam tyrimui vartoju kognityvinės semantikos techniką. Stengiausi remtis kuo patikimesniais, patikrintais metodais, pavyzdžiui, jėgų sąveikai aprašyti naudoju jau tapusias klasika Leonardo Talmy jėgos dinamikos schemas. Visi empiriniai rezultatai pakankamai akivaizdūs, nors (ką pačiam teko patirti) kai kuriems jų įžvelgti reikia šiokio tokio įpratimo prie vartojamos technikos.

Antrosios rūšies tekstai subjektyvūs. Jų prisireikė, nes minėti empiriniai tyrinėjimai neturi savo vietos tradiciniame lingvistikos studijų spektre. Be abejo, laisvalaikiu kiekvienas gali žodžių reikšmes tyrinėti, kiek širdis geidžia. Jei tokie tyrinėjimai atsispindi poezijoje – sprendžia skaitytojas. Jei norima juos pateikti mokslo bendruomenės dėmesiui, jie turi rasti savo vietą. Beieškant tokios vietos paaiškėjo, kad šie tyrimai lingvistikoje yra ekstrasisteminiai ar net apskritai ekstralingvistiniai. Tiksliau kalbant, fonosemantinės sakmės yra mokslų sandūros objektas, nors jomis turėtų domėtis kalbotyra, suprantama pačia plačiausia prasme. Besidairydamas analogijų, klaidžiojau tarp matematinės topologijos ir viduramžių alchemijos. Ieškodamas argumentų, varčiau monografijas, disertacijas ir straipsnius iš pačių įvairiausių sričių: nuo marginaline laikomos fonosemantikos iki šiuolaikinių smegenų tyrimų. Tokie klaidžiojimai nuolat graso virsti beprasmiu minties išsiblaškymu, nes įsigilinti į vieną nuo kitos nutolusias sritis įmanoma tik labai ribotai. Kita vertus, tik mokslų sandūroje keičiasi paradigmos ir formuojasi naujos srovės. Todėl šiuose tekstuose remiuosi pačiais įvairiausiais autoriais ir šaltiniais, kuriuos visus išsamiai išstudijuoti neužtektų kelių gyvenimų, bet pateikiamos nuorodos smalsiam skaitytojui sutaupys laiko. Suprantama, kad šio pobūdžio tekstai atspindi mano subjektyvų pasirinkimą ir asmeniškus vertinimus bei negali pretenduoti į moksliškai išsamią kurios nors srities apžvalgą. Dabar metas pereiti prie konkretesnių įžvalgų. Tačiau visų pirma privalu prisiminti pranokėjus, nuo kurių viskas prasidėjo.

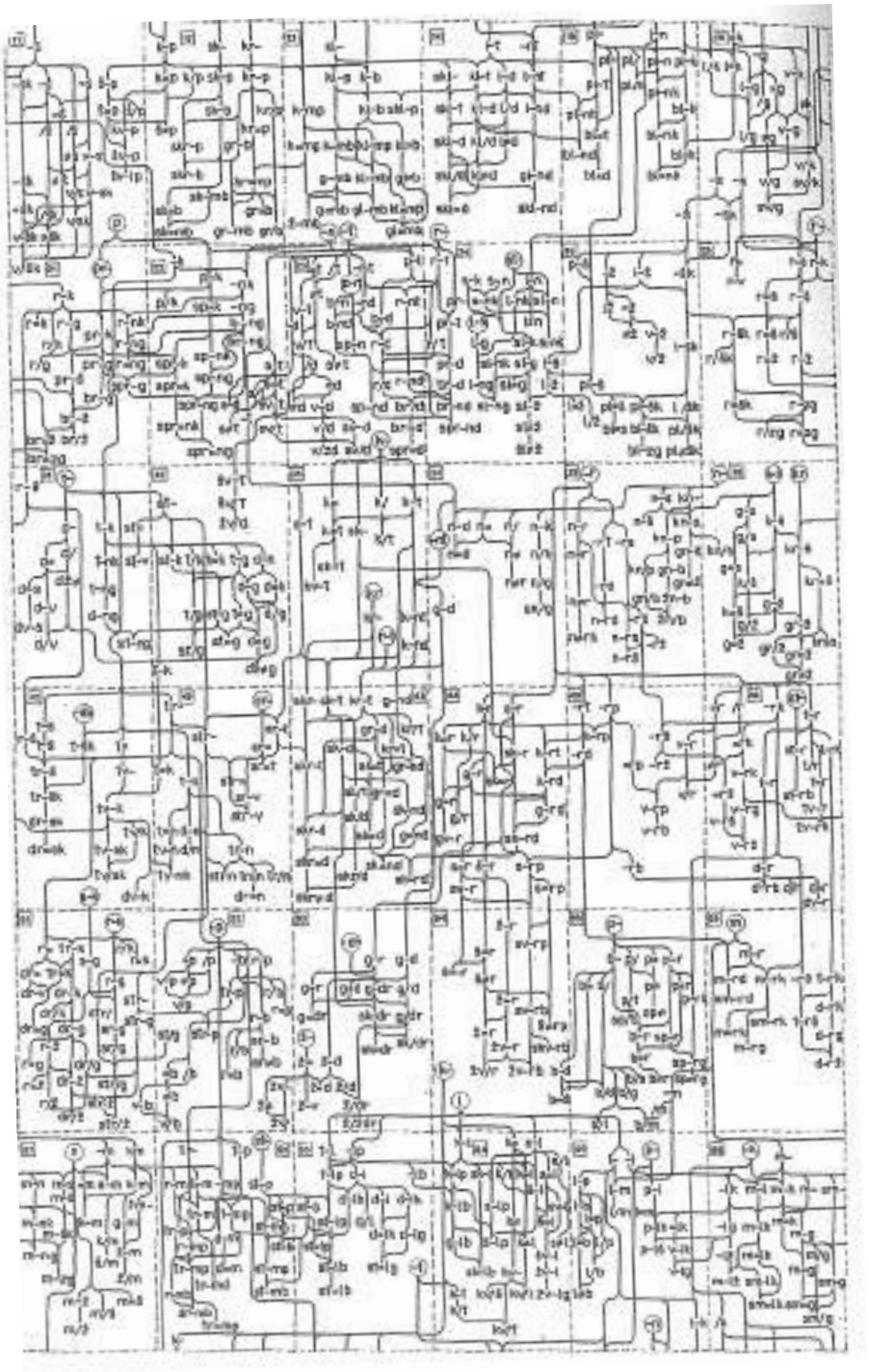
1. ĮŽVALGOS Į METODĄ

1.1. Pranokėjai ir jų kritikai

„Jam ir patis medus kartumi regis“ (LKŽ)

Algirdas Patackas kartu su Aleksandru Žarskumi išplėtojo pradines įžvalgas į savitą ir gausiais etnografiniais šaltiniais paremtą dvasinių virsmų valdymo senojoje baltų kultūroje studiją (Patackas, Žarskus 2013). Šiuos tyrinėjimus Dainius Razauskas įvertino šitaip: „Algirdo Patacko ir Aleksandro Žarskaus kūryba yra vienas iš įdomiausių, vienas iš giliausių reiškinių šiuolaikinėje lietuvių žodžio kultūroje, savo dvasia galbūt palygintinas su Vydūno reiškiniu prieš šimtą metų“ (Razauskas 2006: 47). Tačiau, anot Razausko, „šį milžinišku darbu suneštą dvasios „medų“ nuodija „šaukštas deguto“ (ten pat: 45). Tai Patacko ir Žarskaus „santykis su kalba, arba veikiau su kalbotyra, su kalbos mokslais“ (ten pat). Iš tiesų, dar dešimtmečiu anksčiau Patacko ir Žarskaus svarstymai sulaukė aštrios (ir, matyt, teisingos) kalbininko Simo Karaliūno (1995) kritikos. Oficialusis kalbotyros pasaulis minėtuose tyrimuose neįžvelgė jokio reiškinio, kurį galima būtų tirti. Razauskas, švelnindamas Karaliūno kritiką, 1996 m. perskaitytame emocionaliame pranešime, pavadintame „Lingvistinė beprotybė ir šventoji kalba“, tvirtina: „Tikslas čia – ne įrodyti vieno ar kito žodžio kilmę, ne žodžių etimologinę giminystę, bet atkreipti dėmesį į kartais tikrai stulbinantį atitikimą, pavyzdžiui, tarp žodžių šaknų fonetinės ir semantinės simetrijos, klausimą apie žodžių kilmę išvis paliekant nuošaly“ (Razauskas 1997: 10). Visgi Razauskas kažkodėl rezignuoja: „Šiaip ar taip, būtent lingvistikai toks tikslas, regis, iš tikrųjų nepriklauso. Trumpai drūtai: nagrinėjamas santykis su kalba ne lingvistika, ne mokslas“ (ten pat). Po to svarstymą Razauskas permeta į Ferdinando de Sosiūro atrastą ir Vladimiro Toporovo iš naujo surastą anagramų reiškinį. Problemą jis formuluoja teisingai: „Ar galima – o jei galima, tai kokiu pagrindu, kuo remiantis – paprasčiausią fonetinę žodžio šaknies priebalsių simetriją sieti su atitinkamų žodžių semantika, juolab su ištisa jų lyg ir menama pasaulėžiūra?“ (ten pat). Deja, paniręs į įdomų, bet vis dar gana miglotą anagramų ir su jomis susietų indoeuropietiškos poetikos tyrimų srautą, jis išnyra su labai jau etnosofišku (jo paties terminais[1]) atsakymu: „Taigi turime ne tik dvi kalbas – įprastąją, kasdieninę, ir šventą, poetinę, bet atitinkamai ir dvi lingvistikas,

[1] Plg. Razauskas 2006.

1 PAV. Akademiko Pauliaus Slavėno fonosemantinis tinklas

t. y. du skirtingus, skirtingai teoriškai bei metodologiškai grindžiamus santykius su kalba kaip skirtingų santykių su tikrove apskritai atspindžius – būtent paprastą, profanišką, ir slaptąją, šventąją lingvistiką“ (ten pat: 16).

Kitas pranokėjas, Lietuvos astronomijos patriarchas, akademikas Paulius Slavėnas, paskelbęs seriją straipsnių 1974–1985 m., labai įdomiai studijavo garso ir prasmės ryšius lietuvių kalboje (Slavėnas 2001; 1984). Jis pastebėjo, kad labai dažnai balsių kaita žodžio šaknyje jo prasmės nepakeičia iš esmės, o ją tik modifikuoja. Peržvelgęs įvairias kombinacijas bei atmetęs netinkamas jis nubraižė plokštumoje schemą. Jo paties liudijimu, „nelabai smulkiai surašius, brėžinys sudarė apie trečdalį kvadratinio metro“ (Slavėnas 1984: 34). Kadangi Slavėno studija nesulaukė kalbininkų dėmesio, 1 paveiksle pateikiu jo fonosemantinio tinklo brėžinį (Slavėnas 2001: 278).

Pats brėžinys tėra lingvistinės informacijos sutvarkymo būdas. Priebalsių sandara jungiama paprasčiausios kombinatorikos būdu. Slavėnas savo tyrimu tarytum siūlo: užmirškime laikinai viską, ką žinome apie žodžių šaknis, ir pažvelkime, kokias prasmių asociacijas kelia fonologiškai artimi žodžiai. Tuomet kruopščiai sudarytame fonosemantiniame tinkle galima įžvelgti tam tikrų dėsningumų. Tokia metodika įprasta ne tik eksperimentiniuose gamtos moksluose, bet ir teoriniuose ieškojimuose. Teisybės dėlei dera pastebėti, kad tokią metodiką neretai vartoja ir patys kalbininkai. Taigi, šitoks eksperimentavimas su žodžių šaknimis nepažeidžia jokių žinomų kalbotyros dėsnių. Laisvalaikiu kiekvienam valia tokiais eksperimentais mėgautis. Tačiau jei norime ką nors pateikti mokslui, reikia iš tų eksperimentų padaryti išvadas ir jas apginti. Akademikas Slavėnas iš savo tyrinėjimų daro tikrai drąsias išvadas, kurios kalbininkų bendruomenei neatrodo pakankamai pagrįstos. Pateiksiu keletą ištraukų iš straipsnio „Prokalbės prasmingumas“.

„Senovinė izoliuotos genties prokalbė vystėsi vien vyresnės kartos sekimu bei genetiškai užprogramuotais kalbėjimo įpročiais. Ją sudarė ne žodžiai (lietuvių kalbos prasme), o trumpesni daugiaprasmiai formantai, kurie paskiau galėtų tapti tiek žodžių šaknimis, tiek šaknų priedais. Tikriau sakant, formantas turi ne prasmių, o platesnę nuovoką, kiek miglotą mąstymo kategoriją, o prasmės atsiranda tik formantų junginiuose. Formantas nėra nei žodis įprasta gramatikos prasme, nei kalbos dalies vienetas: įvairiuose junginiuose jis galėtų turėti daiktavardžio, veiksmažodžio ar kitą prasmę, atseit, turėti dabartinės anglų kalbos vadinamą konversiją, galėtų tikti pavadinimui, pravardei, konstatavimui, veiksmui ar kitai paskirčiai. Paskiras formantas duodavo tik užuominą, apie ką kalbama, o prasmė išryškėdavo junginyje“ (Slavėnas 2001: 261).

„Įvairios čia padarytos pastabos kelia gana paradoksišką mintį, jog indoeuropinių kalbų išsiskirstymas reiškia nutolimą ne nuo hipotetinės prasanskritinės prokalbės, o nuo archaiškos tebegyvos lietuvių kalbos sandaro“ (ten pat: 273).

Šios įžvalgos tikrai gilios ir įdomios, bet, nors ir labai glostančios lietuviškai kalbančios bendruomenės savimeilę, nėra pakankamai pagrįstos. Todėl kalbininkų užmaršumas senojo akademiko tyrinėjimų atžvilgiu visiškai suprantamas.

1.2. Proto vaistinė

„Vaistinė proto yra po tuo stogu.
Gal palinksminti su nuomone žmogų.“
Dionizas Poška
„Nesąmoningas protas siūlo, sąmoningas protas atrenka.“
Stanislas Dehaene

Grįžkime prie Razausko išvados, kad „turime [...] du skirtingus, skirtingai teoriškai bei metodologiškai grindžiamus santykius su kalba kaip skirtingų santykių su tikrove apskritai atspindžius – būtent paprastą, profanišką, ir slaptąją, šventąją lingvistiką.“ Kur ieškoti metodikos mus dominančiam reiškiniui tirti? Pirmasis žingsnis galėtų būti teiginys, kad ta „kasdienė, paprasta, profaniška“ lingvistika tiria **sąmoningai** suvoktus kalbos reiškinius, o „slaptoji, šventoji, poetinė“ – siekia atskleisti tai, kas kalboje yra **nesąmoninga**, t. y. sąmonei tiesiogiai neprieinama. Kad viskas priklauso nuo požiūrio taško, aišku iš paprasto pavyzdžio. Gramatika neabejotinai yra tradicinė lingvistikos sritis. Tačiau į tą pačią gramatiką galime žvelgti iš dviejų pusių. Ikimokyklinio amžiaus vaikai kalba gramatiškai taisyklingai, nors niekuomet gramatikos nesimokė. Kai jie pradeda mokykloje gramatikos mokytis, ne vienam ši disciplina pasirodo varginanti ir nuobodi. Tai gerai žinoma ir aišku. Kaip važiuodami dviračiu ar vairuodami automobilį dalį veiksmų atliekame automatiškai, o sąmoningai atliekame kitus, lygiai taip kalbėdami automatiškai tariame žodžius ir gramatiškai taisyklingus sakinius, o sąmonė stebi ir kreipia prasmingą kontekstą. Žodis yra tas langas, per kurį sąmonė žvelgia į prasmę, bet prasmė panardinta žmogaus pasąmonėje, o riba tarp sąmoningo ir nesąmoningo nėra lengvai sugaunama. Sąmoningo ir nesąmoningo santykis visuomet domino mąstytojus, bet objektyvūs moksliniai tyrimai prasidėjo tik XIX a. pabaigoje XX a. pradžioje Pierre’o Janet, Sigmundo Freudo, Carlo Gustavo Jungo ir jų pasekėjų darbais (Ellenberger 1970). XX a. pabaigoje šie tyrimai įgavo naują impulsą, pasitelkus šiuolaikinius smegenų veiklos registravimo būdus. Šiandien sąmoningo ir nesąmoningo mąstymo ir suvokimo santykis yra ir lingvistinių (Lakoff, Johnson 1999; Lakoff, Núñez 2001), ir neurofiziologinių (Dehaene 2014) tyrimų akiratyje. Šiame skirsnyje apžvelgsiu kai kuriuos požiūrius į pasąmonę ir archetipo

sąvoką. Kitame skirsnyje klausiu, ką gali šiandien mums padėti neurofiziologiniai smegenų veiklos matavimai. Paskutiniuose įžvalgų į metodą skirsniuose apibrėžiama fonosemantinė sakmė – šio straipsnio tyrimo objektas.

Ypatingai svarbus kalbos matmuo yra tarp vienareikšmiškumo ir **ãbejos** (an. *ambiguity*)[2]. Atrodytų, kad vienareikšmiškumas turėtų būti kalbos idealas. Taip iš tiesų yra, kai dviprasmybė gali būti pavojinga. Karininko duodamas įsakymas privalo būti vienareikšmiškai suprastas. Chirurgo nurodymai operacijos metu negali būti dviprasmiai. Nuo to priklauso karių ar pacientų gyvybė. Įstatymų leidyboje ir daugelyje kitų sričių siekiama, kad vartojami terminai būtų suprantami vienareikšmiškai. Tad kodėl kalboje yra abeja? Abeja kalboje yra empirinis faktas. Į ją reikia žvelgti, kaip į kūrybos kalboje šaltinį, į kalbos gyvastingumo laidą. Kalboje visuomet buvo ir terminas, ir poetinis žodis[3].

Lietuvių kalboje dvejonė nuo abejonės subtiliai skiriasi: dvejonė pabrėžia neišvengiamą pasirinkimą iš dviejų galimybių, abejonė nusako ir būseną, apimančią abi galimybes. Galime pasakyti, kad dvejonė labiau būdinga mechaniškam mašinos pasirinkimui pagal iš anksto nusakytus kriterijus ir žymi algoritmo išsišakojimo tašką. Tuo tarpu abejonė apibūdina proto instrumento – žmogaus smegenų – veiklos metodą. Abeja yra šiandieninių kognityvinių tyrimų dėmesio centre (Zeki 2004). Taip paaiškėja mūsų tyrimo metodo vieta mokslų sistemoje: mus domina **kalba kaip priemonė proto būsenai pažinti**. Šiandien ši sritis – tai kognityvinė lingvistika pačia plačiausia prasme (Cuyckens, Geeraerts 2007).

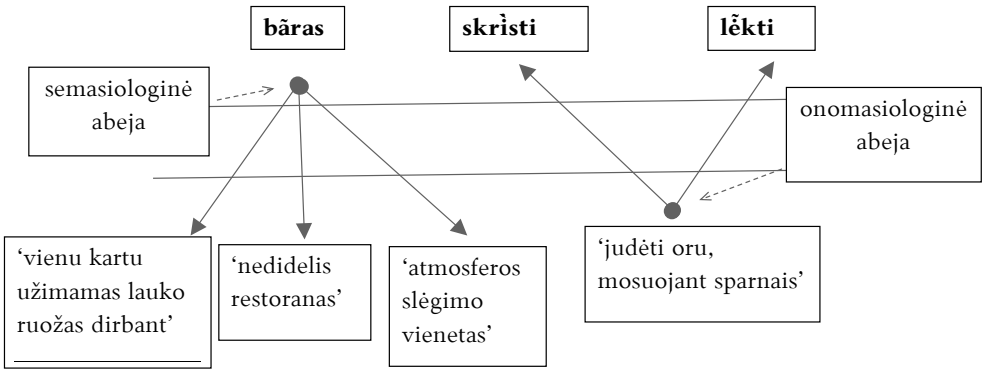
Kalboje susiduriame su dviem skirtingomis pasirinkimo kryptimis. Paprasčiausias pavyzdys yra homonimija ir sinonimija (žr. 2 pav.). Kai girdime daugiaprasmį žodį *(*pavyzdžiui, *baras*), esame abejonės taške. Norėdami apsispręsti, paprastai turime sulaukti papildomos informacijos iš vienokio ar kitokio konteksto. Priešinga kryptimi patenkame į abejonės tašką, kai turime kelis būdus tai pačiai prasmei išreikšti: *paukštis skrenda* / *paukštis lekia*. Vėlgi apsisprendžiame, pasitelkę papildomą informaciją.

Priklausomai nuo krypties skirsime **onomasiologinę ãbejà ir semasiologinę ãbejà**[4]. Homonimija ir sinonimija nėra tiesioginis mūsų tyrimo objektas. Poliseminė šaknis yra semasiologinė abeja. Semasiologinės ir onomasiologinės ãbejų sąveika glūdi pačioje kalbos suvokimo mechanizmo šerdyje. Vienareikšmiškumas ir abeja nėra dvi diskretinės būsenos, bet svarbaus žmogaus proto veiklos bruožo matmens kraštiniai poliai. Žmogaus proto

[2] Ši sąvoka labai plačiai vartojama. Mums svarbus požiūris, kurį išdėstė Semiras Zeki savo straipsnyje (Zeki 2004) bei kitur.

[3] Panašiai mano ir Skirmantas Valentas (2012: 12).

[4] Plg. Geeraerts 2010: 281–284.

2 PAV. Homonimija ir sinonimija kaip semasiologinė ir onomasiologinė ãbeja

instrumentas – smegenys – nėra kompiuteris. Šiuolaikinių kompiuterių architektūros esmė nesikeitė nuo Alano Turingo ir Johno Von Neumanno laikų. Galima pasakyti, kad kompiuterio architektūra atspindi sąmoningo proto veiklą (Dehaene, Brannon 2011; Zylberberg ir kt. 2011). Šiame vienareikšmiškumo poliuje žmogaus smegenys atrodo beviltiškai lėtos palyginti su šiuolaikiniais kompiuteriais. Tačiau net patys galingiausi kompiuteriai ir išmaniausios programos kol kas nesugeba patikimai išspręsti net paprasčiausių žmogaus proto užduočių. Kodėl taip yra, numanė dar Von Neumannas: didžiausią darbą žmogaus protas atlieka nesąmoningai, išnaudodamas lygiagrečiai veikiančius analoginius smegenų mechanizmus. Stanislasas Dehaene'as taip apibūdina pastarojo trisdešimtmečio kalbos psichologų kruopščių tyrimų rezultatus:

„Taigi mūsų nesąmoningas protas yra pakankamai sumanus lygiagrečiai patalpinti į atmintį ir iš jos iššaukti visas semantines žodžio asociacijas, netgi kai žodis yra daugiareikšmis ar kai tik vienintelė jo reikšmė tinka kontekstui. Nesąmoningas protas siūlo, sąmoningas protas atrenka“ (Dehaene 2014: 66).

Šiuolaikiniais kruopščiais tyrimais psichologai aiškinasi, kaip vaikai suvokia žodžius. Garsi psichologė Jean Mandler, apibendrindama šiuos tyrimus, pastebi, kad dvejų metų vaikas susiduria su dviguba problema: kuriais atvejais vartoti išmoktą žodį ir kurį žodį vartoti konkrečiu atveju (Mandler 2004: 131). Mūsų terminais, vaikas susiduria su semasiologine ir onomasiologine ãbeja. Žodis tas pats, bet vaikui jis reiškia ką kitą nei suaugusiam. Bendraudamas vaikas abeją mažina, kol ji tampa to paties lygmens kaip kalbančios bendruomenės. Šie ir

daugelis kitų tyrimų rodo, kad abeja yra priešingas vienareikšmiškumui žmogaus proto polius, kuris panardintas pasąmonės vandenyse[5].

Kaip visuomet savitai ir įdomiai sąmoningo ir nesąmoningo santykį atskleidžia Marshallas McLuhanas (kartu su kanadiečių poetu Wilfredu Watsonu) savo retai prisimenamoje knygoje *Nuo klišės prie archetipo* (McLuhan 2011 (1970)). Šiam perėjimui – nuo vienareikšmės sustabarėjusios klišės prie abejopo archetipo ir vėl prie naujos klišės – pavaizduoti jis pasitelkia airių poeto Williamo Butlero Yeatso eilėraščio „The Circus Animals' Desertion" paskutiniąsias eilutes:

> Those masterful images because complete
> Grew in pure mind but out of what began?
> A mound of refuse or the sweepings of a street,
> Old kettles, old bottles, and a broken can,
> Old iron, old bones, old rags, that raving slut
> Who keeps the till. Now that my ladder's gone
> I must lie down where all the ladders start
> In the foul rag and bone shop of the heart.

Tą mūsų proto sritį, kuri užpildyta senomis klišėmis ir jų nuolaužomis ir kurią valdo archetipai, gimdydami naujas klišes, jis vadina pagal poeto tekstą *rag-and-bone shop of the heart*. Tai buvo XIX a. Anglijos sendaikčių ir atliekų krautuvėlė, kuri prekiavo skutais (*rag*) ar net gyvūnų kaulais (*bones*). Kaip mums paaiškina leidinio redaktorius, net gyvūnų kaulai buvo paklausi antrinė žaliava trąšų, klijų ar porceliano gamyboje (McLuhan 2011: vii). Ta proto sritis yra naujų formų ir vaizdinių šaltinis – archetipų pasaulis (McLuhan 2011: 104). Ten verda poetinė kūryba, į ją atremtos Jokūbo kopėčios, kurias savo eilėse mini Yeatsas. McLuhano analizė taikli, bet pati knyga nelengvai skaitoma ir imantriai sudaryta. Mums čia svarbu tik neabejotina analogija su tuo, ką psichoanalizės pradininkai vadino pasąmone ir archetipais, nors pastaroji sąvoka labai miglota ir priklausanti nuo ją vartojančio autoriaus. Lietuviškai tą poeto širdyje esančią sendaikčių krautuvėlę galime pavadinti **proto vaistine**. Dionizas Poška į savo Baublių muziejų kviečia „su nuomone žmones", kad jie pasilinksmintų, nes – „vaistinė proto yra po tuo stogu". Muziejus yra šaltinis vaizduotei, kad meistrautojas „su nuomone" pasisemtų savo darbams vaizdinių ir idėjų. Galime šiek tiek pažaisti žodžiais - juk *váistas* ir *vaĩstas* – vienos kilmės žodžiai, priegaide tesiskiriantys homografai. Žodį *váistas* Wojciechas Smoczyńskis *Słownik etymologiczny języka litewskiego* (toliau SEJL) veda iš baltams ir slavams bendros šaknies **u̯aid-* žinojimas (apie ligų užkalbėjimą) (SEJL 2007: 713), o forma *vaĩstas* turi antrinę veiksmažodžio *vysti* (*išvydo*) šaknį *vais-*, kurią kildina

[5] Kita svarbi tema susieta su vienareikšmiškumo / abejos dichotomija yra smegenų asimetrija (McGilchrist 2009).

iš prokalbės šaknies *u̯ei̯d- (SEJL 2007: 762, 763). *Vaistas* (be kirčio) yra abeja, apimanti vaizdinę (*vaĩstas*) (LKŽ: *Dievas kalbėjo Izraeliui vaiste*) ir veikliąją (*váistas*) dalį, kuri tinka nurodyti į archetipinį informacijos pobūdį. Jungas tai vadino lotynišku žodžiu *imago* – pasąmonės turinių telkinio (komplekso) suvokimo schema. *Imago* apima įvairius pojūčius (kaip šiuolaikinėje psicholingvistinėje literatūroje vadina – modalumus): tai ir regimo vaizdinio schema, ir garsinė melodija ar ritmas, ir lytėjimo, kvapo ar skonio motyvas, bet taip pat ir ritualinio (schematiško) judesio pajautimas savame kūne. Tai ir vaĩstas, ir váistas. Proto vaistinė (*vaĩstinė* ir *váistinė* vienu metu) tai ta pati pranokėjų Patacko ir Žarskaus vydija (tos pačios šaknies naujadaras!), tai Freudo ir Jungo pasąmonė, tai XX a. pabaigoje psichologų eksperimentuose tiriama implicitinė atmintis (Mancia 2006), tai McLuhano poeto Yeatso kūryboje surasta „sendaikčių krautuvėlė širdyje“, tai tie sąmonei tiesiogiai nepasiekiami atminties klodai, iš kurių James'as Joyce'as du dešimtmečius jam vienam težinomais būdais traukė *Finegano budynių* į kitas kalbas neišverčiamus sakinius. Daugelis žmogaus dvasios tyrinėtojų mėgina pasidairyti proto vaistinėje. Ten pat žvelgia ir Skirmantas Valentas (1997; 2007; 2012) savo trilogijoje, gilindamasis į Antano Baranausko, Vlado Braziūno, Sigito Gedos ir kitų poetų kūrybinę virtuvę.

Meistrautojai „su nuomone“ buvo (ir tebėra) mitų kūrėjai. Tai, ką rašo Claude'as Lévi-Straussas (1997) apie mitinį mąstymą, yra šiuolaikinio tarpdisciplininio diskurso kasdienybė: „Ir mūsų laikais meistrautojas[6] yra tas, kuris viską daro pats, savo rankomis ir naudodamas, priešingai negu tam tikros srities meistras (specialistas), visokias, dažnai atsitiktines priemones. [...] Taigi, mitinis mąstymas yra tam tikra intelektualaus meistravimo rūšis“ (Lévi-Strauss 1997: 29). „[...] mitinis mąstymas, kaip meistravimas praktiniame lygmenyje, sudarinėja struktūrinius visetus, naudodamas ne tiesiogiai kitus struktūrinius visetus, bet įvykių substratines liekanas ir nuolaužas [...] atplaišas ir likučius – tarsi fosilijas, kuriose atsispindi individo arba visuomenės istorija“ (Lévi-Strauss 1997: 34). „Sumažintame modelyje, priešingai negu tada, kai bandoma pažinti realių matmenų daiktą ar būtybę, pirmiausia *pažįstama visuma ir tik paskui atskiros dalys*“ (Lévi-Strauss 1997: 37).

Gana pasidairėme poetinės ir mitopoetinės kūrybos baruose. Norėjome tik įsitikinti, kad ieškodami „šventosios kalbos“ toli gražu nesame vieniši. Proto vaistinėje senos klišės ir jų nuolaužos plūduriuoja pasąmonės vandenyse vaizdinių ir jų fragmentų pavidalu. Tai ne tik regėjimo vaizdiniai, bet ir garsų deriniai (žodžiai, frazės ar melodijos), kvapai, pojūčiai, skoniai bei įvairiausių emocijų įspūdžiai. Tie vaizdiniai ryškėja ir blėsta, jungiasi visomis įmanomomis

[6] Lietuviškame leidime prancūziškas žodis *bricolage* išverstas kaip „meistravimas“.

kombinacijomis. Iš ten idėjas traukia ne tik poetai, bet ir matematikai (Hadamard 1945). Kas tuos vaizdinius tvarko, kokia jų gramatika?

Fonosemantiniai reiškiniai ypatingi tuo, kad prasmė įtraukiama į nesąmoningus vyksmus. Šie reiškiniai tiriami jau daugiau kaip šimtmetį. Vienas psichoanalizės pradininkų ir analitinės psichologijos kūrėjas Carlas Gustavas Jungas (su Franzu Riklinu) savo mokslinę karjerą pradėjo žodžių asociacijų eksperimentais Burghölzlio klinikoje Šveicarijoje XX a. pradžioje. Jis tęsė Kraepelino ir Aschaffenburgo bandymus, kuriais buvo nustatyta, kad tiriamieji, būdami pailsėję, žodžius asocijuoja pagal prasmę, o pavargę – pagal garsinį sąskambį. Jungas patikslino sąlygas. Paaiškėjo, kad garsinės, t. y. fonologinės, asociacijos vyrauja, kai sąmonė prislopinta ir jos dėmesys išsklaidytas, pavyzdžiui, tik prabudus iš miego ar tiesiog eksperimentui įvarius nuobodulį. Jungas priėjo prie išvados, kad sutelktas dėmesys garsines asociacijas slopina, o dėmesį išblaškius jų vis daugėja, kol lieka vien tik garsinės asociacijos (Kugler 1980: 2–7). Todėl Paulis Kugleris (1980: 15) savo disertacijoje klausia: ar mūsų kalboje yra autonominės asociacijų grupės, susietos fonetiškai ir įprasmintos archetipiniame vaizdinyje?[7] Garsinėms asociacijoms bei kalbos riktams didelį dėmesį teikė ir Freudas. Dažnai nurodomas jo 1909 m. aprašytas *Rat Man* atvejis (kuriame asocijuojasi vokiški žodžiai: *Ratten*, *Raten*, *Spielratte*, *Rita*, *Heiraten*, *Rathaus*)[8].

1.3. Gyvasis protas

„Na, žinoma, Hari, tai vyksta tavo galvoje, bet kas tau sakė,
jog dėl to yra netikra?“ (Albas Dumbldoras)[9]

Smegenų tyrimai, apie kuriuos dabar bus kalbama, taip pat turi trisdešimtmetę istoriją. Maždaug tuo pačiu metu, kai akademikas Slavėnas braižė savo schemas, JAV Kalifornijos universitete San Diego mieste, besiformuojančio garsiojo Silicio slėnio prieigose iš Vengrijos kilusi amerikiečių mokslininkė Marta Kutas norėjo išsiaiškinti, kaip žmogaus smegenų elektrinis potencialas (EEG) atspindi semantinę žodžio sąsają su sakinio kontekstu. Šiuolaikinė technika leidžia užregistruoti smegenų reakciją į ištartą žodį, nors vieno žodžio

[7] Po poros metų Paulis Kugleris savo svarstymus išplėtojo knygoje *Diskurso alchemija*, kuri buvo perleista po dviejų dešimtmečių (Kugler 2002).

[8] Freudo aprašytus atvejus būtina vertinti kritiškai (žr. Sulloway 1991: 255).

[9] J. K. Rowling. *Haris Poteris ir Mirties Relikvijos*. Vilnius: Alma littera, 2008, 572.

reakcijos signalas kartais būna dešimt kartų silpnesnis nei pati EEG. Mokslininkai jau ne vieną dešimtmetį tiria tokias reakcijas, vadinamas su įvykiu susietais potencialais (an. *event related potential* – ERP). ERP užtrunka iki sekundės ir spėja keletą kartų pavingiuoti būdingais kalneliais ar slėniais. Kiekvienas maksimumas ar minimumas turi savo savybes, jų aprašymas užimtų daug puslapių. Mus domina vienas tyrimo posūkis, įvykęs XX a. aštuntojo dešimtmečio pabaigoje. Minėta mokslininkė su kolegomis norėjo išsiaiškinti, kaip keičiasi ERP, pavyzdžiui, sakinyje *Aš nusiskutau ūsus ir barzdą* pakeitus paskutinį žodį iš *barzdą* į *miestą* (Kutas, Hillyard 1980). Sakinys tampa semantiškai nesuderintas. Tyrėjai pastebėjo, kad keičiasi antrasis kalnelis, kuris nuo tol yra vadinamas N400. Per beveik ketvirtį amžiaus, praėjusį nuo šio pastebėjimo, N400 tapo smegenų semantinės veiklos žymeniu (Münte ir kt. 2000). Paaiškėjo, kad šio žymens amplitudės padidėjimas matuoja pastangas, kurias reikia įdėti, norint suderinti žodį su sakinio kontekstu. Patogiausia tokiems tyrimams pateikti sakinius, panašius į minėtą. Paskutinysis žodis gali būti laukiamas (kaip *barzda*) arba netikėtas (kaip *miestas*). Toks testas vadinamas užsklanda (an. *cloze*). Esminis dalykas, kuris iš karto paaiškėjo, kad N400 reaguoja ne vien į netikėtumą, bet į labai įvairius parametrus, atspindinčius sakinio ir žodžio atitikimą.

Po trijų dešimtmečių kruopščių tyrinėjimų susiklostė maždaug toks bendras požiūris. Išgirdę žodį ar perskaitę ekrane, mes jį suvokiame gana tiksliu laiko ritmu. Pirmą ketvirtį sekundės analizuojamas pojūtis, kol žodis atpažįstamas. Antrajame sekundės ketvirtyje, kurį atspindi žymuo N400, vyksta suvokto žodžio tikinimas prie tuo momentu aktualaus konteksto. Toliau vyksta tai, ką galima vadinti pataisymais. Apie pirmąjį sekundės ketvirtį svarbu pažymėti, kad žodį atpažįstant visa jau atėjusi pojūčiais informacija panaudojama iš karto. Be to, psichologiniais eksperimentais ir neurofiziologiniais matavimais įrodyta, kad žodžiui skleidžiantis yra nuolatinė tiesioginė prieiga prie semantinės informacijos, nelaukiant, kol žodis bus atpažintas. Antrasis sekundės ketvirtis yra tikslus langas laike, per kurį jau atpažintas žodis yra tikinamas visų pirma prie sakinio konteksto, bet taip pat ir prie bendresnių žinių, kurios tuo momentu aktualios. Tikinimui skirtas laiko langas nepriklauso nuo žodyje ir kontekste esamos informacijos savybių. Duotas yra laiko tarpas žodžiui kontekste suvokti ir jam pasibaigus turėsime tokį rezultatą, kokį pavyko per tą laiką pasiekti. Be to, svarbu neužmiršti, kad viskas vyksta nesąmoningai. Jei susivokti nepavyko, teks tikslinti jau sąmonės šviesoje. Kas yra tas kontekstas neuronų tinklo požiūriu? Be abejo, tai klausomo ar regimo sakinio sužadinti žodžių neuroniniai ansambliai bei kiti suaktyvinti neuroniniai tinklai, atspindintys gramatinę, prozodinę (su kirčiu, priegaide, trukme, intonacija ar pan. susijusią) ar ne kalba išreikštą informaciją ir iš ilgalaikės atminties iššauktas, asociacijas sukėlęs turinys. Svarbiausia, kad smegenys naują žodį tikina aktyviai. Smegenų

mechanizmai nuolat prognozuoja, mėgina nuspėti, kokia informacija jų laukia. Žodis nėra mechaniškai įtraukiamas į jau esamą kontekstą ar prie jo pridedamas. Žodis krenta į jo jau laukiantį tinklą. Aukščiau minėtas pavyzdys tik rodo, kad žodis *barzdą* buvo prognozuotas, laukiamas ir todėl jo net nereikėjo tikinti. Tai atspindėjo maža žymens N400 amplitudė. Netikėtas žodis *miestą,* kaip ir bet kuris kitas į sakinio kontekstą netinkantis žodis, apkrauna smegenis darbu, ieškant nors kokio sąryšio su kontekstu. Tai atspindi maksimali N400 amplitudė, rodanti, kad smegenys išnaudojo visą jiems tikinimui skirtą laiko langą prasmės paieškoms. Žinoma, ne visuomet kontekstas yra toks ribojantis, kad būtų vienintelė ir aiški prognozė. Kontekstas nuolat kinta, o jo ribojančios savybės keičiasi, pulsuoja. Taip ir smegenų prognozė pulsuoja nuo visiškai neapibrėžtos iki labai konkrečios. Smegenys prognozuoja visuose lygmenyse, nuo vaizdų atpažinimo iki kalbos ir pokalbio intencijų suvokimo.

Kalbos suvokime įdomiausia yra laukiamo žodžio prognozės pavidalas. Paaiškėjo, kad smegenų reakcija nėra dviejų tipų – lauktas žodis ir nelauktas. Tarp jų yra visas spektras tarpinių reakcijų. N400 amplitudė gali būti ne tik maksimali ar minimali, bet ir užimti bet kurią tarpinę padėtį. Tikrovėje išgirstas žodis gali būti ne tik lauktas ar nelauktas, bet ir šiek tiek laukiamas ar šiek tiek netikėtas. Pavyzdžiui, smegenys numato žodžio kategoriją ir labiau laukia tipiškų tos kategorijos atstovų negu netipiškų. Jei kontekstas kreipia į tai, kad žodis turėtų būti kokio nors vaisiaus pavadinimas, tai obuolys bus labiau laukiamas už kriaušę, o juo labiau už kokį nors egzotišką vaisių. Smegenys labiau laukia dažniau pasitaikančių žodžių nei retesnių, ir panašiai.

Su lietuviškais žodžiais žymuo N400, atrodo, dar nebuvo matuotas, bet norint nesunku tai padaryti ir žemiau pateikiamus samprotavimus patikrinti. Norėdami išryškinti šių tyrimų reikšmę mūsų problemai suformuluokime analogišką lietuvišką pavyzdį. Imkime tokį sakinį: *Kas rytą teka saulė.* Sakinio pradžia *Kas rytą teka* yra labai ribojanti. Paprašyti užbaigti sakinį, daugelis paminės *saulę.* Sakinio netikėtas užbaigimas galėtų būti kad ir toks: *Kas rytą teka dramblys.* Pasirodo, kad smegenys laukia ne tik semantiškai, bet ir fonologiškai panašių į labiausiai tikėtiną žodžių. Pastarojo dešimtmečio tyrimais tai įrodė Martos Kutas mokinė Kara Federmeier su savo doktorante Sarah Laszlo (Federmeier, Laszlo 2009). Jų išvadas paaiškinsiu tuo pačiu lietuvišku pavyzdžiu. Laukdamos labiausiai tikėtinos užsklandos – *saulė,* – žmogaus smegenys sužadina ne tik semantiškai gretimus ar įmanomus susieti žodžius *mėnuo, vanduo, mergina* (pasitelkus veiksmažodžio *teka* polisemiją), bet ir fonologiškai artimus žodžius. Tokie galėtų būti su žodžiu *saulė* besirimuojantys žodžiai: *sala, sula, siela, seilė* ar *suolas.* Tokių žodžių tikinimo palengvinimas grindžiamas tuo, kad prognozuojamos ne tik semantinio konteksto sąsajos, bet ir fonologinis kontekstas, nebūtinai turintis kokią nors prasminę interpretaciją. Todėl

tikėtinas eksperimento rezultatas turėtų būti toks: *saulė* – minimali N400 amplitudė; *dramblys* – maksimali; *suolas* ar *mėnuo* – vidutinė. Tai kalbos sistemos mūsų smegenyse sutvarkymo faktas, kuris buvo įrodytas eksperimentu. Kodėl smegenys sužadina ne tik semantines sąsajas, bet ir fonologines? Daug kas rodo, kad žodis atpažįstamas nuosekliai viena fonema po kitos. Smegenys veikia, plačiai aprėpdamos vienalaikius lygiagrečius informacijos srautus. Prognozuojami ne tik žodžiai, bet ir fonemos, kol nėra galutinai aiškus pasirinkimas. Taigi, žodžio atpažinimas suaktyvina visą fonologiškai gretimų žodžių pluoštą. Kai žodis jau atpažintas, fonologiškai panašaus į lauktąjį žodį neuronų ansamblis jau būna aktyvuotas. Manoma, kad tokia atpažinimo strategija sustiprina patikimumą bei veiksmingai išnaudoja smegenų pranašumą – lygiagretų informacijos tvarkymo principą.

Pasigilinome į vieną psichologijos eksperimentų rezultatą. Tai tyrimų sritis, kuri vadinama neurolingvistika, o platesniame kontekste – kognityvine neuropsichologija. Šiuolaikinio mokslo specializacija sukūrė gilias prarajas tarp skirtingų disciplinų, o kruopščiais eksperimentais ir atidžia teorine analize sukonstruoti virš konceptualinio tarpeklio kabantys tiltai nesaugūs ir dažnai negrįžtamai subyra. Gal tai tik laiko klausimas ir smegenų tyrimai bei dirbtinis intelektas netolimoje ateityje užpildys visus tarpeklius ir pajusime tvirtą neužginčijamo mokslo pagrindą? Ar liks vietos mums įprastai kalbotyrai ir psichologijai? 2016 m. *Brain forum* Lozanoje buvo pristatytos JAV, Europoje, Kinijoje ir Japonijoje vykdomos smegenų tyrimo programos, kurios jau yra užsitikrinusios milijardinį finansavimą. Kai kurias iš šių programų ir kitus panašius tyrimus apžvelgia Gary'o Marcuso ir Jeremy'o Freemano redaguotas leidinys *Smegenų ateitis* (Marcus, Freeman 2015; plg. Adolphs 2015). Šio leidinio užsklandoje Christofas Kochas ir Gary's Marcusas pateikė neuromokslų prognozę penkiasdešimčiai metų į priekį (Koch, Marcus 2015). Nuspėdami kognityvinių mokslų pažangą, jie teigia, kad po penkių dešimtmečių mąstymas, kalba, socialiniai santykiai ir kiti žmogaus protui būdingi reiškiniai vis dar nebus paaiškinami nervinės smegenų veiklos pagrindu. Jų nuomone, vis dar nebus aišku, kaip smegenys koduoja žodžio reikšmę ar sakinio prasmę, nepaisant to, kad nanorobotai tuomet jau galės įsiskverbti iki pat gyvojo neurono. Taigi, artimiausiame pusamžyje teks kliautis kabančiais tiltais...

Tokia blaivi perspektyva ragina nepaniekinti jokių įžvalgų, kada ir kokiomis priemonėmis jos bebūtų padarytos. Palyginkime, kokias išvadas galime padaryti iš ERP tyrimo Silicio slėnyje su prieš šimtmetį atliktais psichologiniais eksperimentais Burghölzlio klinikoje. Žymens N400 matavimai parodė, kad žmogaus smegenys prognozuoja sakinio užsklandą (pavyzdžiui, *saulė*), kuri sužadina visą su ja susietą semantinio ir fonologinio tinklo fragmentą (pavyzdžiui, *mėnuo* ar *suolas*). Ši informacija lyginama su eksperimente pateiktuoju žodžiu.

Viskas vyksta nesąmoningai. Sąmonei pateikiamas tik vienas galutinis sakinio prasmės variantas. Jungo ir Riklino eksperimentai mums pasako kai ką daugiau. Eksperimento dalyviai raginami pateikti savo asociaciją nurodytam žodžiui. Jo rezultatai rodo, kad asociacijos būna ir semantinės, ir fonologinės. Tai atitinka ERP tyrimo išvadas. Bet Burghölzlio klinikoje vykdyti tyrimai parodė, kad asociacijos pobūdis priklauso nuo tiriamojo būsenos sąmonės atžvilgiu. Jungas padarė svarbią išvadą, kad sąmoningas protas ieško semantinių asociacijų, o fonologines slopina. Fonologinės asociacijos prasiveržia, kai tiriamojo sąmonė yra prislopinta. Analogiški rezultatai buvo gauti tiriant amnezija sergančius ligonius, kurie negalėdavo atsiminti fakto (pažeista eksplicitinė atmintis), kad jie žaidė vizualinį kompiuterinį žaidimą (pavyzdžiui, *Tetris*), bet prieš miegą matė šio žaidimo vaizdinius ar juos sapnavo (Stickgold ir kt. 2000). Psichologai tai aiškina implicitinės atminties pasireiškimu.

Šiuolaikiniai sąmonės tyrimai skiria penkias nesąmoningos smegenų veiklos rūšis (Dehaene 2014: 190–197). Pagal „globalaus darbalaukio“ hipotezę, sąmoningai suvokiama mintis didelių neuronų yra smegenyse plačiai „retransliuojama“. Į sąmonės dėmesį gali patekti tik stiprūs, vadinamieji viršslenkstiniai signalai. Tokių signalų smegenyse gali būti daug vienu metu, bet sąmonė atrenka tik po vieną nuoseklia seka. Šie signalai neišnyksta, laukia sąmonės dėmesio ir gali būti sustiprinti globaliai retransliacijai. „Nesąmoningas protas siūlo, sąmoningas protas atrenka“ (Dehaene 2014: 66). Tie stiprūs, bet dar laukiantieji sąmonės dėmesio signalai yra pirmosios rūšies nesąmoningi smegenų turiniai. Antrosios rūšies signalai yra per silpni, kad atkreiptų sąmonės dėmesį. Tai poslenkstiniai signalai, kurie išnyksta ir sąmonei lieka nepasiekiami. Šie signalai patys nepajėgūs patraukti sąmonės dėmesio, tačiau per savo trumpą gyvavimo laikotarpį gali paveikti vėliau sąmoningai suvokiamą informaciją. Trečios rūšies nesąmoninga smegenų veikla apima visą mūsų nervų sistemos automatizmą, pavyzdžiui, kvėpavimą. Ketvirtoji rūšis apima visokeriopą pirminį pojūčių kodavimą, kuris prieš patekdamas sąmonės akiratin privalo būti perkoduotas. Mus labiausiai domina penktoji nesąmoningų žinių rūšis, kurią Dehaene'as vadina snaudžiančia. Ši informacija užkoduota sinaptiniuose ryšiuose. Ji pradedama kaupti dar iki gimimo. Pirmaisiais gyvenimo metais, nors dauguma žmogaus smegenų neuronų jau yra savo vietose, dideliu greičiu yra mezgami sinaptiniai ryšiai. Per dvejus pirmuosius metus užauga pusė suaugusio žmogaus smegenų – nuo ketvirtadalio iki trijų ketvirtadalių apimties. Tačiau mes neprisimename nieko iš pirmųjų trejų gyvenimo metų (vadinamoji infantilinė amnezija). Kur dingo ši informacija? Visa tai ir yra snaudžiančioji atmintis. Informacija tebėra, tik ji neprieinama sąmoningai atminčiai. Ten glūdi visa kalbos gramatika ir fonologija, ir glūdi taip giliai, kad milijardinių smegenų tyrimo projektų vadovai nesitiki jos pasiekti per artimiausius penkiasdešimt metų.

Snaudžiančioji atmintis – tai ta pati mūsų proto vaistinė. Ji nėra tiesiogiai prieinama sąmonei, bet gali būti pasiekiama intuicijos keliu. Į šį kūrybos šaltinį kreipiasi ir poetai, ir matematikai. Prancūzų matematikas Jacques'as Hadamardas (1945), remdamasis jau klasika tapusia vieno žymiausių matematikų Henrio Poincaré patirtimi, skirsto šį dialogą į keturis etapus: iniciaciją, inkubaciją, iliuminaciją ir verifikaciją. Matematikas nesulauks įkvėpimo be ilgo varginančio pradinio darbo, kuris dažnai lieka be norimo rezultato. Matematikas dirba su sąmoningai suvokiamomis, ilgomis studijomis įgytomis bei įtemptais apmąstymais nugludintomis minties formomis. Inkubacijos periode matematiko sąmoningos veiklos formų kombinacijos panardinamos į pasąmonėje glūdinčių, snaudžiančių, bet realių schematinių instrumentų valdomą pirmavaizdžių vandenyną. Iliuminacija (įkvėpimas) ateina, kai pasąmonė išmeta sąmonės švieson netikėtą sprendimą. Jo forma atitinka psichoanalizės apibūdintą pavidalą – archetipą. Jis visuomet turi emocinį krūvį. Matematikoje emocija pasireiškia estetiniu būdu: netikėtas sprendimas visuomet būna gražus.

1.4. Fonosemantinės sakmės

„Beveik neliesti lietuvių kalbotyros dirvonai –
semantikos ryšys su fonetine šaknies sandara"
Audronė Kaukienė (*Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* I d.)

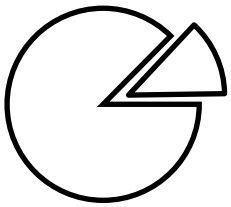
„Oi, katinai, katinėli, ko dirvonų nekėlei,
ko linelių nesėjai?"
Juozas Tumas Vaižgantas (LKŽ)

Audronė Kaukienė studijoje *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* rašo: „Struktūros ir semantikos ryšys jau seniai pastebėtas. Dažnai akcentuojamas fonomorfologinės struktūros ryšys su konkrečiąja semantika." Toliau konstatuoja: „Beveik neliesti lietuvių kalbotyros dirvonai – semantikos ryšys su fonetine šaknies sandara" (Kaukienė 1994: 164, 165). Šie kalbotyros dirvonai (kurie minimi skirsnio paantraštėje) ir yra ta mokslo dar neištirta teritorija, į kurią žengia pirmajame skirsnyje minimi pranokėjai. Prieštaravimų žinomiems kalbos faktams nėra, bet problema lieka nesuformuluota mokslui priimtinu būdu. Kita vertus, ta teritorija dirvonuoja tik lietuvių kalbos tyrimuose. Joje šiandien pluša dideli mokslininkų būriai, pasitelkę pačią naujausią techniką, nors pasėtų linelių, kaip perspėja liaudies išmintis (ir milijardinių smegenų tyrimo projektų vadovai), dar laukia ilgas ir kankinantis kelias. Tai mokslų paribio teritorija,

į kurią laikas žengti ir lietuvių kalbos tyrinėtojams (tereikia nugalėti vaižgantiško katino vangumą...). Kaip galėjome įsitikinti, į šią teritoriją kol kas kelias veda tik kabančiais tiltais. Vienos srities specialistai, saugiai įsikibę savo krašto, kito kranto nepasieks. Reikia intelektualinės rizikos. Kabantis tiltas saugumo negarantuoja. Hipotezės gali nepasitvirtinti, bet mokslas kito kelio nežino. Svarbu yra, kad tiltas, jungiantis dvi sritis, būtų patikimai pritvirtintintas ir vienoje, ir kitoje pusėje.

Imkime konkretų pavyzdį – lietuviškų veiksmažodžių porą *lemti* / *limti*. SEJL nurodo prokalbės šaknį *lemH- su klaustuku, kuris, matyt, skirtas reikšmei 'laužti' (le. *łamać*) (SEJL 2007: 344). Šią šaknį randame ir MA, iš kurio sužinome, kad ši baltų ir slavų kalbose labai produktyvi šaknis indoeuropiečių dvasinio pasaulio enciklopedinės apimties monografijoje išlikusi tik pasibaisėtinų naktinių dvasių pavidalu: lotynų *lemures* ir graikų *lamia* (MA 2006: 411). Be abejo, vaikų gąsdinimo lygmenyje jos lygintinos su mūsų *laumėmis*. Lyginamoji kalbotyra, slegiama klasikinės triados (sanskritas, graikų, lotynų) autoriteto, linkusi baltiškus žodžius užmiršti, nors indoeuropietiškos poetikos tyrėjai juos prisimena (plg. West 2007: 384, 386).

Pažvelkime į šį paprastą paveikslėlį (žr. 3 pav.), kurį šimtus kartų regėjome ekonominių bei sociologinių tyrimų tekstuose.

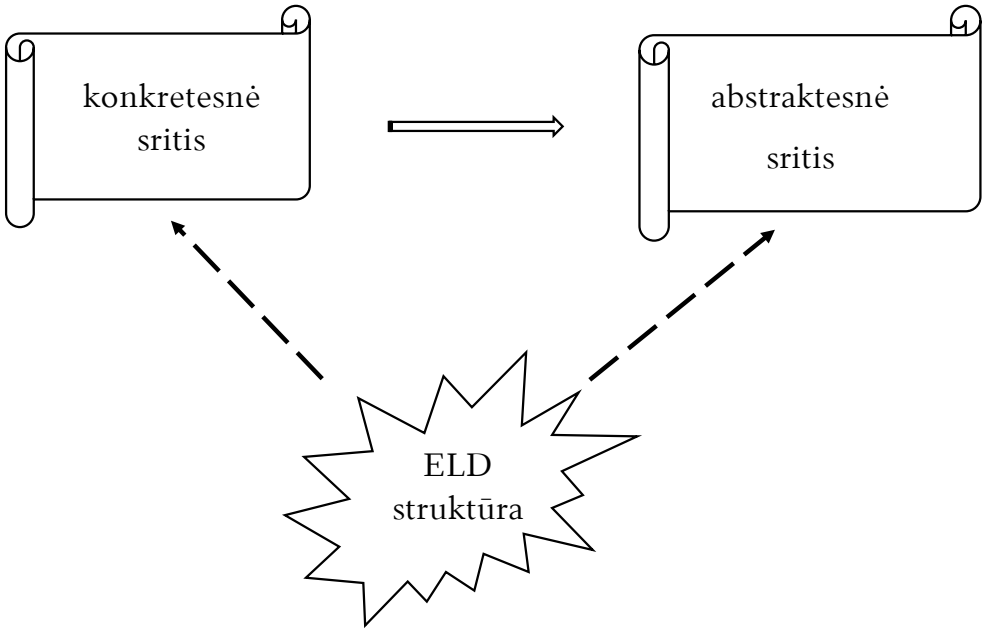

3 PAV. Visumos dalies schema

Jis būdavo apipintas kitais panašiais paveikslėliais ir apibertas skaitmenimis. Tai vaizdinio schema, nurodanti į visumos santykį su jos dalimi. Vaizdinio schema (an. *image schema*) yra vienas pagrindinių kognityvinės lingvistikos instrumentų[10]. Čia mums svarbu tik prisiminti, kad vaizdinio schema nėra paveikslėlis ar brėžinys (jis gali būti visiškai kitoks), bet minties pirmavaizdis, į kurį paveikslėlis tik nurodo (Cuyckens, Geeraerts 2007).

LKŽ tebeturime visumos daliai pavadinimą:

[10] Terminą „vaizdinys" vartoju pagal Jakaitienės vadovėlį (Jakaitienė 2010: 45).

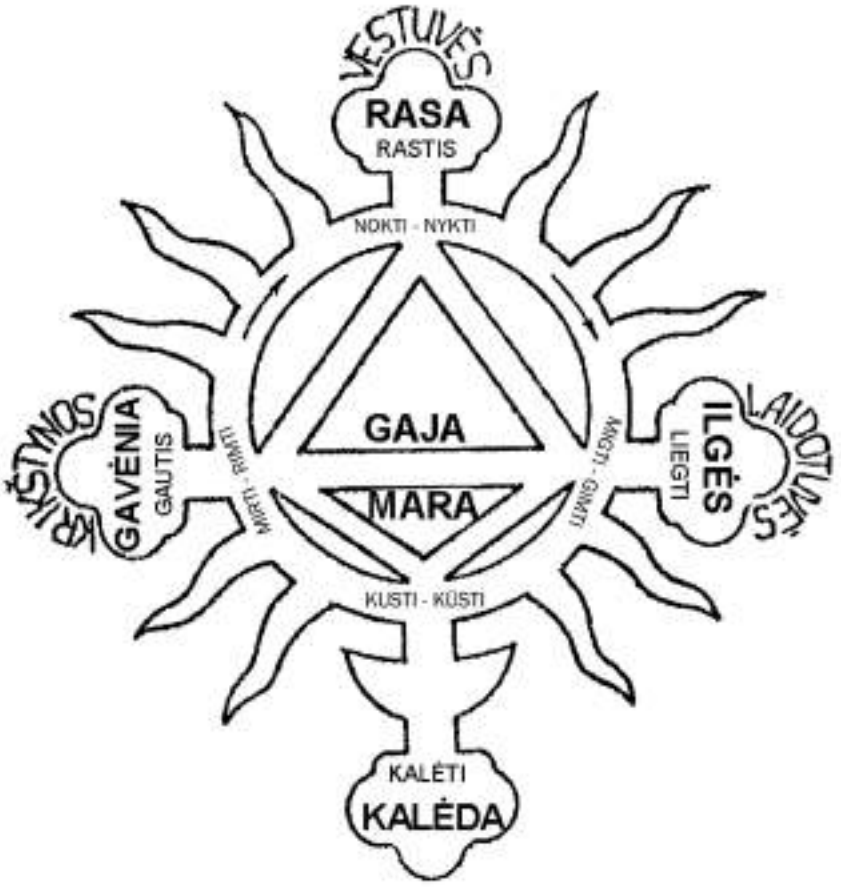
4 PAV. Konceptualioji metafora

1 lãmas 1. ‘ko nors dalis, gabalas, lamantas’[11] *I kaip tu prarijai tokį lãmą pyrago teip greitai!* Ms.

Veiksmažodžiai, turintys šaknyje L/M, prasme ‘laužti’ kaip ir nebevartojami (pavyzdžiui, *lamėti* ‘lūžti’, plg. slavų *lomatj*). Daiktavardžių yra daug: *lãmas* ‘ko nors dalis, gabalas, žemės plotas, sklypas’, *lamatà* ‘smarkus laužymas (vėtros metu)’, *lomà* ‘įdubęs žemės plotas, slėnys, gabalas, gumulas, žemės plotas, sklypas’. Žodis *luomas* perkelia mus į socialinę sritį. LKŽ pateikiamos tokios reikšmės: ‘pagal kilmę, turtą ar užsiėmimą susidariusi visuomeninė grupė’; ‘šeimyninė padėtis’; ‘rūšis, kilmė’; ‘plotas, sklypas, gabalas’; ‘skaičių klasė’. Moteriškos giminės atitikmuo *luoma* greta pirmosios *luomo* reikšmės turi dar ir kitas: ‘laimė, likimas’; ‘kartas, eilė’; ‘laiko riba, terminas’.

Visiems aišku, ką reiškia žodis *laimė*. Žinome jo sąsajas su žodžiais *lemti*, *likimas*. Šioje vietoje reikia sustoti ir nurodyti į išsamų Algirdo Juliaus Greimo studijos antrąjį skyrių „Aušrinė ir Laima“ (Greimas 2005b). Jame atskleistos

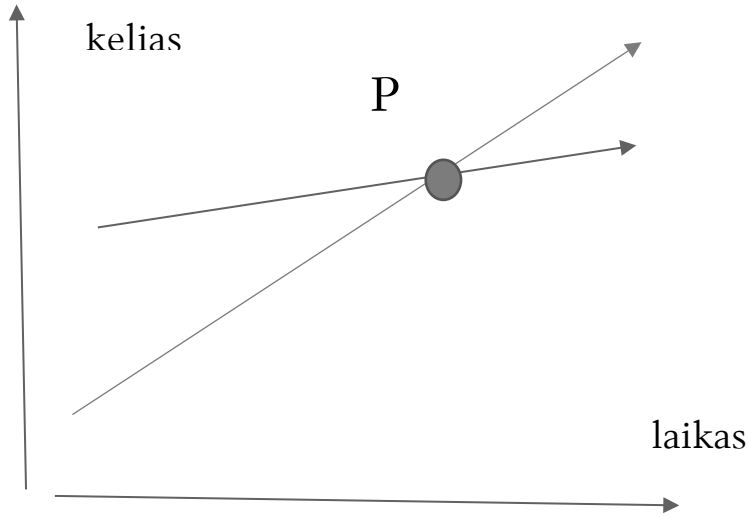
[11] Šiame straipsnyje elementarūs objektai yra leksemos iš LKŽ (tik vienas kitas pavyzdys iš DLKŽ). Lemos rašomos paryškintu šriftu su savo numeracija. Terminus „leksema“ ir „lema“ vartoju pagal Jakaitienės (2005; 2010) apibrėžimą, tačiau siaurąja prasme, kaip LKŽ struktūrinius objektus.

5 PAV. Rėdos ratas

sąsajos tarp *laimės* ir *dalios*, *laimės* ir *likimo, Laimos* ir *Laumės* plačiame lietuviškos tautosakos kontekste. Lietuviškos leksikos ir mitologijos semantinis turinys bendriausiu būdu atvaizduotas 4 paveiksle. Rodyklės priskiria schematinę struktūrą kiekvienai plotmei (freimui) ar perkelia ją iš vienos plotmės į kitą. Lyginamoji kalbotyra, nesidomėdama kognityvine žodžių reikšmių sandara, indoeuropiečių dvasinį pasaulį nuskurdina iki (šiuo atveju) vaikų baidyklių lygmens. Tai tik vienas pavyzdys, kuris rodo, kad lyginamajai kalbotyrai derėtų prisiimti bent dalį atsakomybės dėl minėto „deguto šaukšto".

Pažvelkime į kitą pavyzdį, kurį formalioji lingvistika automatiškai atmeta. Patackas ir Žarskus virsmus sudėsto į Rėdos ratą (žr. 5 pav.) (Patackas, Žarskus 2013: 10; Patackas 2014: 87).

6 PAV. Veiksmažodžio **2 nókti** schema

Niekas nedraudžia panašiai skambančius (*nokti – nykti*) ar invertuotus (*migti – gimti*) žodžius panaudoti virsmų santykiams pavadinti. Tradicinė lingvistika atmeta bet kokį tokių žodžių porų saryšį su kalbos mokslu. Imkime žodžių porą *nokti / nykti*. Lyginamoji kalbotyra atkuria tokias prokalbės šaknis: *neh$_2$k- / *nik- (SEJL 2007: 427, 425). Tai skirtingos šaknys ir skirtingi etimologiniai lizdai. Tuo susidomėjimas pasibaigia[12]. Semantikos kognityvinis turinys, kaip matėme, kalbininkų nelabai domina. Vis dėlto derėtų pasidomėti.

Visų pirma, būtina pastebėti, kad semantinę priešpriešą, Rėdos rate priskiriamą žožių porai *nokti / nykti*, apima pats veiksmažodis *nokti*:

1 nókti 1. ‘bręsti (apie vaisius, javus)’

1 nókti 4. ’silpti, menkti’

Dar prisiminkime iš vartosenos besitraukiantį veiksmažodį:

2 nókti 1. intr. ‘eiti, sekti iš paskos’

2 nókti 2. tr. ’vytis, gintis’

Šio reikšmių rinkinio sandarą galime atvaizduoti kaip dvi konceptualiąsias metaforas (Cuyckens, Geeraerts 2007). Veiksmažodžio **2 nókti** turinį ‘eiti, sekti iš paskos; vytis, gintis’ išreiškia brėžinys 6 paveiksle.

Taške P besivejantis *panoko* ‘pavijo’ ir *pranoko* ‘pralenkė’. Pirmoji metafora {**2 nókti** → **1 nókti 1.** ‘bręsti’} perkelia brėžinio struktūrą iš judėjimo erdvėje

[12] Plg. Karaliūnas 1995: 8.

plotmės į gamtos plotmę, kur taškas P žymi brandos viršūnę. Ta pati metafora atsispindi ir veiksmažodyje *prieiti*:

1 prinókti 1. ‘pribręsti, prieiti’

prieĩti 1. ’einant prisiartinti (prie ko)’ *Liepto galą priėjo.*

prieĩti 13. ’pribręsti, prinokti’ *Šiemet anksčiau prẽjo rugiai.*

Kita metafora turi vertybinę inversiją:

{**2 nókti → 1 nókti 4.** ‘silpti, menkti’}

Kulminacijos taškas atitinka ne pozityvą, bet negatyvą (*Nõks nõks i nunõks (numirs)*). Veiksmažodis *nykti* gelbsti nuo nepatogios inversijos. Todėl abiejų veiksmažodžių pilną kognityvinę struktūrą nusako dvi tokios metaforos:

{**2 nókti → 1 nókti 1.** ‘bręsti’} + {**1 nókti 4.** ‘silpti, menkti’ ← **1 nỹkti**}

Pirmasis pavyzdys tebuvo švelnus priekaištas lyginamosios kalbotyros baruose triūsiantiems kalbininkams, kad (akivaizdžiai) mažai gilinasi į šiuolaiknę semantiką, tačiau šis pavyzdys kelia klausimų. Pateikta struktūra yra LKŽ atspindėtos leksikos vartosenos lygmenyje (kuris yra sinchroninis kelių šimtmečių laike ir tarmių pasklidimo erdvėje tikslumu) kognityvinė sandara. Ji savo prasmėmis natūraliai apima ne tik vieno etimologinio lizdo žodžius, bet ir fonologinius „kaimynus“[13]. Kaip tokios struktūros susidaro, ir yra klausimas kalbininkams. Konceptualiųjų metaforų raida yra plačių diskusijų objektas (Fusaroli, Morgagni 2009). Kognityvinės pakraipos lingvistika pripažįsta metaforos svarbą kalbos kaitai. Kokią raidą liudija *nokti* / *nykti* semantinė struktūra – klausimas reikalauja kruopštaus tyrimo. Veiksmažodis **2 nókti**, kuris yra erdvėlaikinis konceptualios metaforos pamatas, iš vartosenos jau pasitraukęs, nors įvykio veikslas **2 pranókti** tebėra produktyvus naujų metaforų šaltinis (tuo įsitikinti galima pateikus šį žodį programai *Google*). Prie pateiktos schemos dar reikėtų pridurti virsmo tašką, kurį gražiai parodo veiksmažodžio *noko* abeja tautosakoje:

Nóko rūta, nóko mėta, nóko lelijėlė, nóko mano jaunos dienos kap žalia rūtelė (d.) Gs.

Noksta darže rožė, noksta lelijėlė, noksta mano jaunystėlė pas šelmį bernelį LTR (Mrk).

LKŽ ir DLKŽ pateikia šiuos sakinius prie reikšmės ‘netekti gaivumo, vysti’ (DLKŽ pateikia tik pirmą sakinio dalį). Įdomu, kad abeją pastebi profesorius Smoczyńskis, versdamas šį sakinį dvejopai: „Dojrzewala (= brendo) ruta, dojrzewala mięta, dojrzewala lilia, jak zieliona rutka więdly (= vyto) dni mej mlodosci“. Vertimas ar veiksmažodžių keitimas abeją atskleidžia ir fiksuoja konkrečią interpretaciją. Nepakartojamas tautosakos grožis glūdi abejos būsenoje: visur tas pats veiksmažodis *nokti*, bet pirmoje sakinio dalyje jis linksta prie reikšmės ‘bręsti’, o sakinio pabaigos frazėje išnyra grėsmė ‘netekti gaivumo,

[13] Plg. Federmeier, Laszlo 2009.

vysti'. Tai virsmo taškas, glūdintis vestuvių papročių ir Rasos šventės esmėje. Deja, kalbotyra Lietuvoje vis dar abejinga abejai.

Žodžio reikšmės tarpusavyje yra paradigminiame santykyje. Sakiniuose *Gėlė noksta* ar *Obuolys noksta* prasmė priklauso nuo to, kokią žodžio *noksta* reikšmę parenkame: **1 nókti 1** 'bręsti' ar **1 nókti 3** 'netekti gaivumo, vysti'. Tačiau sakinyje *Nóko rūta, nóko mėta, nóko lelijėlė, nóko mano jaunos dienos kap žalia rūtelė* SEJL interpretacijoje tos pačios reikšmės yra sintagminiame santykyje: pradžioje *noksta*, po to *nyksta*. Ši sintagma yra ne sakinio sintaksės, bet naratyvo struktūros lygmenyje. Palyginkime tris šio sakinio variantus:

Nóko rūta, nóko mėta, nóko lelijėlė, nóko mano jaunos dienos kap žalia rūtelė = **abeja tautosakoje**;

Vyto rūta, *vyto mėta*, *vyto lelijėlė, vyto mano jaunos dienos kap žalia rūtelė* = **LKŽ ir DLKŽ interpretacija**;

Brendo rūta, *brendo mėta*, *brendo lelijėlė, vyto mano jaunos dienos kap žalia rūtelė* = **SEJL interpretacija**.

Pirmasis sakinys, kaip minėta, yra abeja, kuri suteikia tautosakai interpretacijos atvirumą. Antrasis sakinys pakeičia žodį *nóko* LKŽ siūlomu sinonimu. Trečiasis sakinys yra atbulinis vertimas iš lenkų kalbos.

Formaliai žiūrint, LKŽ interpretacija yra teisinga. Žodynas atspindi žemdirbio pasaulėvoką, kuri formavosi netgi ne vieną tūkstantmetį. Kalba labai jautri ir tiksli svarbiems gyvenamos aplinkos bruožams. Veiksmažodžio **1 nókti** pagrindinė reikšmė yra 'bręsti (apie vaisius, javus)'. Apie gėlę to nepasakysi. Tai aišku iš tokio sakinio:

Aguona žydėdama kaip rožė skyleles gauna, atanka, išnokusi išbyra, vėjui papurtinus B.

Aguona pirma žydi (*kaip rožė*), o po to noksta. Žiedas nenoksta, bet žydi, kol nuvysta. Noksta vaisius, grūdas, sėkla (*išbyra, vėjui papurtinus*). Tačiau jaunystė ir žydi, ir bręsta, ir vysta:

Petniūnas nepasitikėjo jaunikiais ir nesiryžo imti užkurio, nors duktė noko noko, kol nepernoko ir neprarado jaunystės žavumo rš. (LKŽ).

Šis sakinys, LKŽ pažymėtas kaip perkeltinės prasmės, t. y. konceptualioji metafora, perkelia schemą iš augmenijos į žmogaus biologinę prigimtį. Jaunystę gaima lyginti ir su lelijos žiedu, ir su nokstančiu obuoliu, ir (deja) su pernokusiu vaisiumi ar nuvytusiu žiedu. Šis virsmo taškas gražiai ir konceptualiai tiksliai nusakytas Rėdos rato schemoje, bet mus domina raiškos kalboje atžvilgiai. Sakinyje formaliai tiksliai pakeitę *noko* į *vyto*, prarandame visą tautosakos poetinę esmę. Veiksmažodis *vyto* neturi abejos ir todėl neatveria skaitytojui (bei klausytojui – juk tai daina!) prieigos prie virsmo taško (taip suformuluotų kognityvinė

psicholingvistika). SEJL interpretacija, aukodama tikslumą[14], mėgina konstruoti šią prieigą. Virsmo taškas yra atskleistas **sąmoningame** racionaliame lygmenyje, kaip diskurso sklaida (*brendo lelijėlė* > *vyto mano jaunos dienos*). Tautosaka naudoja abejį, glūdinčią veiksmažodyje *nokti*, kad atvertų **nesąmoningą** prieigą prie virsmo taško. Tai skirtumas tarp prozos ir poezijos.

Šis neabejotinai ilgaamžis turinys neranda vietos lyginamosios kalbotyros baruose, nors SEJL, rekonstruodamas formą *neh$_2$k-, šaknies indoeuropietiška kilme neabejoja. Ar toks žemdirbio pasaulėvokai kertinis turinys atėjo iš prokalbės, ar buvo baltų kalbose sukurtas, kaip postpoziciniai vietininkai, ir dabar jau nyksta – tai klausimai, kuriuos kelia kognityvinė analizė. DLKŽ parodo, kaip šis platus ir gilus semantinis laukas aižėja. Kalba neišvengiamai kinta. Kas išsaugotina, o kas nesvarbu – tai esminis klausimas. Nekomentuosiu ir nekvestionuosiu raiškos (ir rašybos) stabilumo svarbos. Kalbos išmokstame nesąmoningai, todėl nesąmoningo suvokimo mechanizmai kalbos gyvastingumui turi lemiamos reikšmės. Kad žinotume, ką ir kaip saugoti, jie turi būti nuodugniai ištirti.

Dabar pažvelkime į ketvirtą sakinio variantą, kuriame paskutinis veiksmažodis *nokti* pakeistas veiksmažodžiu *nykti*.

Nóko rūta, nóko mėta, nóko lelijėlė, nyko mano jaunos dienos kap žalia rūtelė.

Jis pateiktas ne tam, kad pakeistų dainos tekstą. Tam, kas pasakyta apie abejį, nebėra ką pridurti. Šio sakinio raiška (*nokti / nykti*), palieka abejį pirmoje sakinio dalyje (*nóko lelijėlė*), bet atskleidžia sąmonei grėsmę sakinio antroje dalyje (*nyko mano jaunos dienos*). Tautosakoje virsmo taškas glūdi giliai panardintas veiksmažodžio *nokti* polisemijoje. Šis sakinys iškelia virsmo tašką į sąmonės lygmenį (kaip ir SEJL interpretacija), bet lieka panardintas į pasąmonę per fonologinį panašumą. Tai nėra koks naujas lingvistinis faktas, prieštaraujantis lyginamosios kalbotyros išvadoms. Tai nuoroda į semantiškai susietą telkinį, apimantį abi prokalbės šaknų formas. Semantinis visetas (geštaltas) yra kalboje apimantis abu etimologinius lizdus, esančius fonologiniu požiūriu „apofoniniame atstume“. *Nokti / nykti* pavyzdys motyvuoja pavadinimą **fonosemantinės sakmės**. Sakmė – naratyvo lygmens terminas. Šis straipsnis yra skirtas tokių struktūrų paieškos ir aprašymo metodikai. Šiame pavyzdyje fonosemantinė sakmė apima visą raiškos kontinuumą LKŽ: *nokti, nykti, neikti, niūkti,* [...] *niekas, naktis* [...] ir t. t. Semantinio geštalto pamatą sudaro minėta metaforų pora ir virsmo taškas. Paulo Kuglerio „diskurso alchemijos“ požiūriu tai fonetiškai artimų žodžių telkinys, vienijamas emociškai stipriai motyvuoto prasmių

[14] *Dojrzewala* žodyne verčiama ‘bręsta, noksta’. Kaip matėme, šios reikšmės LKŽ gėlėms nepriskiria. Ar galima lenkų kalbos žodį *dojrzewala* vartoti ne tik vaisiams, bet ir gėlėms – spręsti nesiimu.

viseto – *imago*. Beje, virsmo taško, siejamo su *nokti* / *nykti*, grėsmė, kuri išsamiai aprašyta *Virsmų knygoje*, yra ta pati, apie kurią kalba pagrindinis psichoanalitiko studijos pavyzdys (nekaltybės praradimas; Kugler 1980: 11). Tačiau psichoanalitikų aprašomam pasąmonės turinių kompleksui trūksta sandaros struktūros. Jungo kolektyvinės pasąmonės archetipai įžvelgia tik labai bendrus bruožus. Čia reikia tiesti tiltą į tvirtesnę uolą – matematiką. Iš Čilės kilęs šveicarų psichologas Rafaelis Núñezas (šiuo metu dirbantis San Diego universitete Kalifornijoje), analizuodamas Jungo susirašinėjimą su garsiu fiziku Wolfgangu Pauli'u, pastebi konceptualinį atitikimą tarp kolektyvinės pasąmonės archetipų ir kognityvinėje lingvistikoje vartojamų vaizdinio schemų (Núñez 2008: 9). Núñezas su vienu iš kognityvinės lingvistikos pradininku George'u Lakoffu tūkstantmečio pabaigoje atskleidė kognityvinę matematinio mąstymo sandarą (Núñez, Lakoff 1998; Lakoff, Núñez 2001). Tai pirmieji žingsniai į mūsų jau minėtą dar prieš pusę amžiaus Hadamard'o atliktos matematinės kūrybos analizės mokslinę studiją (žr. 1.3). Šiandien šia kryptimi dirbantys mokslininkai naudoja ir kognityvinės lingvistikos bei psichologijos metodus, ir neurofiziologinius smegenų veiklos matavimus (žr. Núñez, Marghetis 2014; Marghetis, Edwards, Núñez 2014; Dehaene, Brannon 2011; Dehaene 2014).

1.5. Fonosemantinių sakmių meistravimas

„Ir mūsų laikais meistrautojas yra tas,
kuris viską daro pats, savo rankomis ir naudodamas,
priešingai negu tam tikros srities meistras [specialistas],
visokias, dažnai atsitiktines priemones."
Claude Levi-Strauss

Apibendrindami galime pasakyti, kad **fonosemantinė sakmė** yra fonetiškai artimų žodžių telkinys, kurio žodžių reikšmių erdvės, laiko ir jėgos dinamikos (ELD) semantinis turinys sudaro visetą, dažnai įgyjantį emocinį krūvį. Kur tokių sakmių ieškoti? Atsakymas: LKŽ. Kugleris domisi pasąmonės apraiškomis žmogaus psichikoje ir tiria tuos atvejus, kai fonetiškai artimų žodžių telkinius galima įžvelgti sapnuose ar vizijose. Liguistoje psichikoje (Freudo aprašytas *Rat Man* atvejis) ar kalbos riktuose pasireiškia individualios psichikos būsena. Tiesiogiai kalboje sakmių galima ieškoti sukurtuose tekstuose arba pačioje žodyno sandaroje. Tautosaka, kaip matėme, slepia kognityvinę struktūrą žodžio daugiareikšmiškume – ābejoje. Sintagmiškai sąskambius plėtoja per kaitybos ir darybos paradigmas (LKŽ: *Aš keleivis keleivėlis, keleliu keliavęs* KlpD20). Tekstų

su negimininingų fonetiškai artimų žodžių sekomis tautosaka, atrodo, nekuria (plg. *nóko lelijėlė* / *nyko mano jaunos dienos*). Tokie tekstai būtų pastebėti ir ištirti. Problemą galima iliustruoti dirbtiniu teksteliu. Palyginkime tris istorijas apie varnas:

I. **Laukia** trys varnos. Viena nu**lėkė**, kita liko, trečia tebe**lauk**ia.
II. Narve **lauk**ė trys juodvarniai. **Laik**as lėkė pro šalį. „Jau **laik**as“, – tarė vienas juodvarnis ir iš**lėkė lauk**an. Antrasis juodvarnis **lik**o. Jis **laik**ė snape sūrį ir mąstė: „aš **alk**stu, manęs neuž**lenk**s“. Trečiasis juodvarnis tebe**lauk**ė. Jį **laik**ė gimtųjų namų ilgesys. „Daugiau niekados“, – sukranksėjo jis.
III. Narve tupėjo trys juodvarniai. Gyvenimas plaukė pro šalį. „Jau metas“, – tarė vienas juodvarnis ir išskrido iš narvo. Antrasis juodvarnis neskrido. Jis turėjo snape sūrį ir mąstė: „aš nevalgęs, manęs neprivers“. Trečiasis juodvarnis užsibuvo. Jį traukė gimtųjų namų ilgesys. „Daugiau niekados“, – sukranksėjo jis.

Pirmosios istorijos subjektai – trys varnos, o visi veiksmažodžiai turi tą pačią priebalsinę šaknų struktūrą L/K, nors nebūtinai gimininingi, nes priklauso skirtingiems etimologiniams lizdams (*laukti* < *leuk; *lėkti* < *lek; *likti* / *laikyti* < *leiku / *liku). Antroje istorijoje pateikta dar kitų žodžių su ta pačia šaknų sandara L/K (*laikyti*, *lenkti*, *alkti*, *laukan*, *laikas*). Varnos pakeistos juodvarniais, kurie turi daug asociacijų tautosakoje, sūris siejasi su žinomu pasakėčios siužetu, o frazė „daugiau niekados“ Edgaro Po poezijos gerbėjams primena garsųjį eilėraštį „Varnas“ (an. *The Raven*). Trečioji istorija nebeturi nė vieno žodžio su L/K tipo šaknimis, bet jos siužetas beveik nepasikeitė.

Niekas pirmojo tipo tekstų nekuria ir taip nekalba. Antroji istorija išplėtoja pirmosios istorijos veiksmažodžių semantikos branduolį, panaudodama to paties tipo šaknis (išskyrus paskutinį sakinį). Trečioji istorija išlaiko diskurso kognityvinę struktūrą, nors visos fonologinės sąsajos ištrintos. Tokie yra kalbos tekstai. Bet kalbos sandara niekur nedingo. Kaip matėme, psichologiniai eksperimentai ir net preciziški smegenų elektrinio aktyvumo matavimai liudija, kad žodžiai nesąmoninguose mechanizmuose siejasi tiek semantiškai, tiek fonetiškai. Tuo būdu, fonosemantiniai visetai rieškiasi ir įtakoja mąstymą ir kalbą. Psichoanalitikai juos pastebi savo tyrimuose. Kalboje jie yra įsitvirtinę morfonologinėse paradigmose. Bet ne viskas fiksuota gramatikose. Todėl atsakymas ir yra: fonosemantinės sakmės glūdi LKŽ žodžių reikšmių kognityvinėje sandaroje.

Fonosemantinės sakmės nerasime tekstuose. Fonosemantinę sakmę reikia sumeistrauti. Pradėsime nuo fonologinės dalies, pasirinkdami vienodos sandaros šaknis turinčių žodžių telkinį. Tuomet, panaudodami kognityvinės

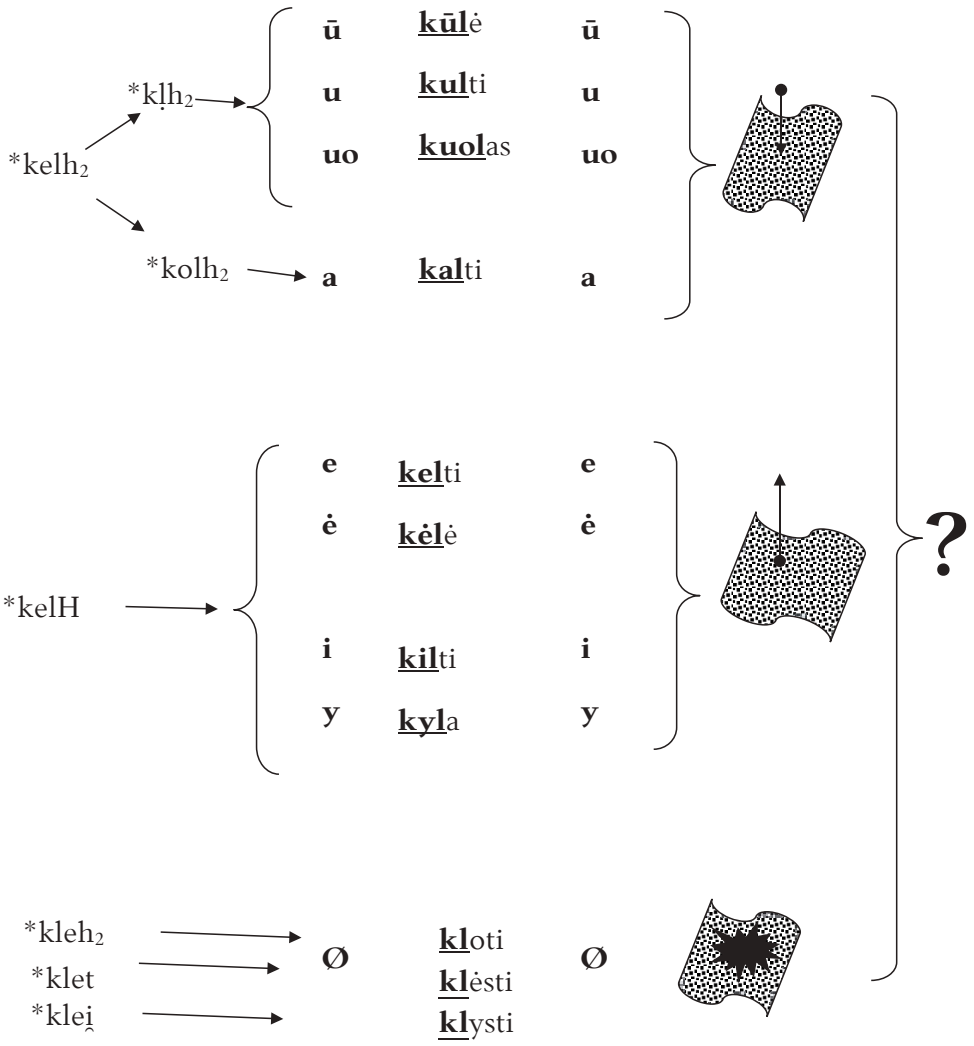
lingvistikos techniką, sumeistrausime telkinio žodžių reikšmių erdvės, laiko ir dinamikos semantinio turinio struktūrą.

Pažvelkime į 7 paveikslą, kuris padės parodyti, kad metodas, naudojamas šiame tyrime, ne prieštarauja žinomiems kalbos faktams, tačiau juos papildo. Į tą patį žodžio formų stulpelį galime žvelgti lingvistikos požiūru (iš kairės) arba ekstralingvistiniu žvilgsniu (iš dešinės)[15]. Pažvelkime vienu ir kitu būdu atidžiau. Žodžių formos išdėstytos vertikaliai pagal šaknies balsę (įskaitant balsės stygių – ø). Visų žodžių šaknys turi tų pačių priebalsių skeletą (kurį žymėsime K/L, o skirdami vokalizuotus ir nevokalizuotus: K-L ir KL-). Kairėje pažymėtas indoeuropietiškos prokalbės šaknies rekonstruotas formas čia ir kitur (jei nenurodyta kitaip) ėmiau iš Smoczyńskio *Słownik etymologiczny języka lytewskiego*. Taigi vokalizuotos šaknys priklauso dviem skirtingiems etimologiniams lizdams, o veiksmažodžiai *kloti*, *klėsti* ir *klysti* taip pat tarpusavyje negimininingi.

Veiksmažodžiai *kelti* / *kilti, kalti* / *kulti, kloti, klėsti, klysti* yra fonologiškai artimi. Galima teigti, kad jų fonologinis artumas toks pat, kaip šaknies balsių kaita (apofonija). *Kelti* / *kilti* yra gimininginiai žodžiai, todėl jų sandaros skirtumas priskiriamas apofonijai. *Kelti* / *kalti* nėra gimininginiai ir jų fonologinis panašumas nepriskiriamas šaknies balsių kaitai, nors šaknies balsės skiriasi taip pat, kaip *kelti* / *kalnas*. *Kelti* / *kloti* šaknies balsių santykis lietuvių kalboje apofonijai apskritai nepriskiriamas, bet tokia priebalsių samplaika sutinkama kitų kalbų giminiguose žodžiuose (Smoczyński 2006). Šaknis galime sugrupuoti pagal jų priebalsinę sandarą (žr. 8 pav.). Schema sudaryta išrinkus iš SEJL visus etimologinius lizdus, turinčius atatinkamą lietuviškų priebalsių skeletą. Šaknų aibę, nuo mazgo žemyn rodyklių kryptimi, vadinsime šaknų pluoštu (ŠP). Pavyzdžiui ŠP K-L sudaro šaknys su tokiais skeletais: K-L; K-LB; K-LP[16]. Skliausteliuose pažymėtas etimologinių lizdų skaičius. Tokių lizdų ŠP L/K radome septynis, o K/L net devyniolika. Mūsų tyrimo esmė nepriklauso nuo šio paskirstymo tikslumo. Kitokia metodika ar galimos klaidos interpretuojant šaltinio duomenis nekeičia pagrindinės išvados – diskretinių nesiejamų tarpusavyje reikšmių grupių gausos.

[15] Claude'as Vandeloise'as (Vandeloise 2010: 171) savo erdvinių žodžių genezės sistemoje lingvistinį požiūrį vadina vidiniu (an. *internal lexical formation*), o ekstralingvistinį – išoriniu (*external lexical formation*) kalbos sistemos atžvilgiu. Jo sistema remiasi ekstralingvistiniu erdvės sąvokų genezės mechanizmu (plg. skirsnyje 2.1 minimą Herberto Clarko P- erdvės ir L- erdvės skirtį).

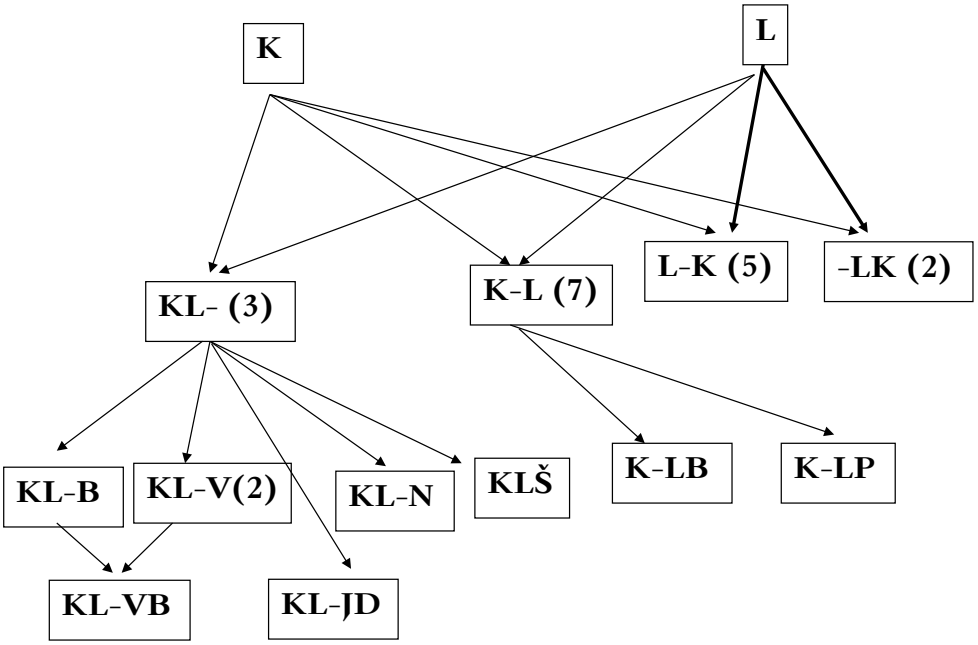
[16] Toks žymėjimas dviprasmis – vienodai žymiu patį priebalsių skeletą ir nuo jo prasidedantį šaknų pluoštą. Tai nekelia painiavos, nes iš konteksto aišku, apie ką kalbama.

7 PAV. Šaknys su priebalsėmis K/L

Tai tik informacijos sutvarkymas – ŠP nepriskiriamas joks lingvistinis turinys. Tačiau ŠP sudarytas remiantis ne fonetika, bet lyginamąja kalbotyra (pavyzdžiui, *lizdas* priklausytų ŠP S-D)[17].

[17] Tuo ŠP sudarymas skiriasi nuo Pauliaus Slavėno schemos, kuri remiasi fonetika (žr. pirmą skirsnį).

8 PAV. Etimologiniai lizdai su priebalsėmis K/L

LKŽ rasime tokias pagrindines veiksmažodžių reikšmes:

kélti I.1. ‘ką sunkų imti aukštyn’

1 kálti 1. ‘kūju mušti, mušant varyti, smeigti’

klóti 1. ‘tiesti, dėti, guldyti ką ant paviršiaus’

1 klẽsti 1. ‘šluoti, šlavinėti, klastyti’

klýsti 1. ‘netikru keliu eiti, išsukti nejučiomis iš tikrojo kelio’

Tiesioginis šių reikšmių lyginimas atrodo arbitralus. Šios reikšmės, tradicinės ar struktūrinės semantikos požiūriu, nesuteikia pagrindo sieti negiminingus veiksmažodžius. Greimo metodika leidžia skirti linijinį (*kelti*, *kalti*) ir nelinijinį (*kloti*) judesį (žr. Greimas 2005a: 64; Nastopka 2010: 144)[18]. Struktūralistinė metodika, grįsta opozicijų priešprieša, čia sustoja. Kognityvinė erdvės sandara jai neatsiskleidžia. Kognityvinės lingvistikos požiūris ne tiria žodžių reikšmes uždaroje lingvistinėje sistemoje, bet remiasi bendrais mąstymo dės-

[18] Griežtai tariant, veiksmažodžio *kloti* reikšmė pagal Greimo analizę patenka ne tik į erdviškumo, bet ir į horizontalumo (laterališkumas) semantines ašis. Tolesniam svarstymui tai neturi reikšmės.

ningumais, t. y. mūsų paveiksle ateina prie žodžio iš ekstralingvistinės (dešinės) pusės. Toks požiūris ne prieštarauja lyginamosios kalbotyros faktams, bet juos papildo. Kad vokalizuotos šaknys reiškia linijinį judesį (*kelti* iš paviršiaus; *kalti* – grąžinti atgal į paviršių), o šaknys su samplaika KL- reiškia nelinijinį judėjimą, yra empirinis faktas. Šis faktas lietuvių kalbos lingvistinei sistemai yra ekstrasisteminis ir todėl regisi esąs arbitralus. Kognityvinis metodas šiam faktui randa vietos ekstralingvistinėje erdvės suvokimo sistemoje.

Kairysis 7 paveikslo galas saugiai pritvirtintas lyginamosios lingvistikos krante. Ten ką nors patikimai pataisyti gali siūlyti tik didelę patirtį turintis specialistas. Norėdami susimeistrauti „kabantį tiltą“ privalome saugiai pritvirtintį ir dešiniąją (ekstralingvistinę) dalį. Kaip jau užsiminta, struktūrinės lingvistikos metodai čia nebeveikia. Liekame diskretiniame semantiškai nesiejamų etimologinių lizdų lauke. Viduje etimologinio lizdo semantinis ryšys yra privalomas (nebent kalbos raidoje būtų išblėsęs), o tarp lizdų semantiniai ryšiai fonologijos atžvilgiu arbitralūs. ŠP nesunku projektuoti į LKŽ reikšmių aibę. Mūsų tyrimo elementarūs objektai yra leksemos iš LKŽ. Nekvestionuojame jokių reikšmių apibūdinimų. Ekstralingvistinis požiūris ten, kur šaknys turi gilią ir turtingą ELD sandarą, iš esmės keičia leksemų tarpusavio santykį. Tai nereiškia, kad žodyną dera perrašyti, pakeičiant leksemų tvarką. ELD leksemas pertvarko nelinijiniu būdu – tai jau nebe žodyno fragmentas, bet semantinio tinklo epizodas.

Dešinėje 7 paveikslo pusėje pavaizduotos bendriausios ELD schemos, atitinkančios skirtingas žodžių grupes. Keldami daiktą išimame iš paviršiaus ir patalpiname virš to paviršiaus. Kaldami darome atvirkščiai – grąžiname daiktą į paviršių. Abu judesiai linijiniai, t. y. vienmačiai. Klodami sutapatiname dvimačius paviršius. Toks samprotavimas bus prasmingas, kai nurodysime bendrą šių schemų visetą, tam tikrą geštaltą, kurio sandaros atžvilgiu žodžių prasmės siejasi ar skiriasi. Šį visetą generuoja pagrindiniai veiksmažodžiai *kelti* ir *laikyti* savo pagrindinėmis reikšmėmis. Konceptualinis veiksmažodžio *kelti* turinys nurodo į žemės trauką, arba gravitaciją. Gravitacijos patirtis iššaukia tam tikros sandaros erdvės atskaitos freimą (AF) bei apriboja jėgų dinamikos pobūdį. Esminis bruožas yra izotropinės trimatės erdvės suskaidymas į dvimatį paviršių, kuris išlieka izotropiškas, ir vienmatę vertikalią kryptį. Daiktai yra svarūs ir juos keliame vertikaliai aukštyn, bet daiktų svarumas žemės paviršiuje visur vienodas. Antrojo skyriaus užduotis parodyti, kad ŠP K/L žodžių reikšmės yra vokiamos pagal $AF_{K\text{-}L}$, kuriame dvimatis paviršius neribotas, o L/K pagal $AF_{L\text{-}K}$, kuriame dvimatis paviršius ribotas ir uždaras. Visi mūsų tyrimo pastebėjimai, kaip minėta aukščiau, yra lingvistinės sistemos principų ribojami (parenkame tik baltiškos kilmės žodžius, atmesdami garsažodžius ir skolinius), bet jos nevaržomi. Kitaip tariant, tyrimas žinomiems lingvistikos faktams neprieštarauja,

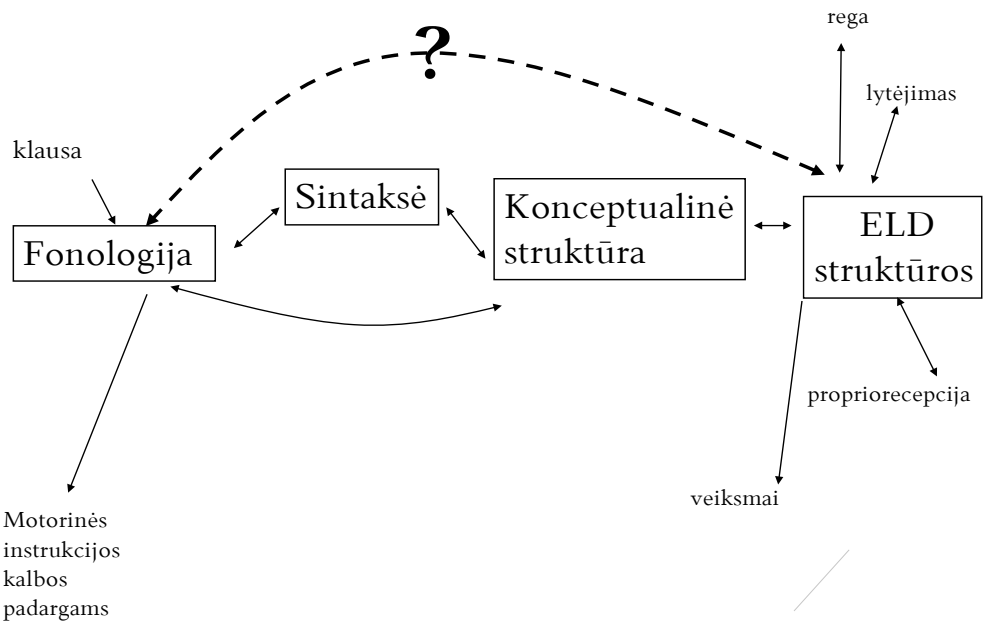
bet juos papildo. Iš kur imama ši papildoma informacija? Leksikologija atriboja savo tiriamą objektą nuo gramatikos. Ji tiria tik vardažodžius ir jų reikšmės turinį, invariantišką kaitybos atžvilgiu. Tačiau ELD struktūros dažniausiai reiškiasi gramatinėje informacijoje. Erdvės sąvokas generuojančios hierarchinės sistemos iliustruojamos įvairių kalbų prielinksniais. Jėgos dinamikos formų klasifikaciją Talmy pirmiausiai grindžia sintaksės struktūromis. Lietuvių kalbos gramatinė sistema taip pat turi analogiškas raiškos priemones, daugiau ar mažiau susistemintas. Mūsų tyrime informacijos šaltinis yra fonologiškai artimų šaknų reikšmių turinio pasiskirstymas (įskaitant polisemiją). Kitaip tariant, ELD informacijos, kuri paprastai glūdi gramatinėse raiškos formose, ieškome žodžių leksikoje. Gramatinė informacija paprastai sukuriama komponuojant reikšmines morfemas. Mūsų atveju ELD informacija glūdi pačioje šaknyje. Žodis *namas* skaidomas į morfemas – šaknį *nam-* ir galūnę *-as*. Kompozicijos būdu morfemų perteikiama informacija *nam-* (namo sąvoka) ir *-as* (vardininko linksnis) susumuojama į žodžiu *namas* perteikiamą informaciją. Toks požiūris būdingas struktūrinės ar generetyvinės lingvistikos tradicijoms. Šiandien jo nebepakanka. Tai nereiškia, kad šis požiūris klaidingas, bet reiškia, kad jis yra ribotas. Jis atskleidžia tik vieną reiškinio atžvilgį. Kognityvinės lingvistikos tradicija žiūri kitaip. Visų pirma, nors leksinė informacija (kurią perteikia šaknis) ir gramatinė informacija (perteikiama galūne) turi iš esmės skirtingą pobūdį, abi yra prasmingos (Talmy 2000: 21; Langacker 2008: 18). Gramatika yra ne taisyklės, bet turi semantinį turinį. Šaknis (*nam-*) atveria prieigą prie enciklopedinės atminties per freimą, į kurį nurodo konkretus kontekstas. Galūnė (*-as*), atveria prieigą prie gramatinės paradigmos: kaitybos arba darybos formų tinklo, kuriame *nam-* yra fonologinis invariantas. Šaknis reikšmės neturi. Reikšmes turi tik žodžiai. Kiekviena žodžio reikšmė yra vartosenos invariantas. Tokiu būdu yra sudarytas LKŽ. Kiekviena leksema pateikia lemą (atstovaujančią kaitybinę paradigmą), jos apibūdinimą (semantinį vartosenos invariantą) ir vartosenos pavyzdžių. SEJL pateikia fonologinių transformacijų seką nuo rekonstruotos indoeuropietiškos ar baltiškos šaknies iki žodžio šaknies. Griežtai šnekant reikšmę turi tik leksema (nusakoma LKŽ pateiktu apibūdinimu), o žodžio semantinį turinį (išskyrus pakankamai retas ir neįdomias išimtis) sudaro jam priklausančių leksemų visuma. Ši visuma nėra tik sunumeruotas leksemų sąrašas, ji apima ryšio tarp leksemų turinių (apibūdinimų) semantinę motyvaciją. Taigi žodžio reikšmė, kuri pateikiama kaip pagrindinė reikšmė, tik atstovauja visą motyvuotą žodžio reikšmių sistemą. Etimologinio lizdo semantinis turinys apima visų giminingų žodžių visų reikšmių motyvuotą sistemą. Žodžio pagrindinės reikšmės parinkimas leksikografams kelią daug sinchroninių ir diachroninių problemų (Jakaitienė 2005: 2010). Juo labiau, rekonstruotai šakniai pateikiama „pagrindinė reikšmė“ retai deramai atstovauja viso lizdo semantinę

sandarą. Ypač tai ryšku, kai svarstome tik lietuviškų (ar baltiškų) žodžių etimologinio lizdo semantinį turinį, o „pagrindinė reikšmė“ primesta klasikinių kalbų autoriteto[19]. Turtingas lietuviško lizdo semantinis turinys, kuris LKŽ pateiktas kaip ant delno, tiesiog ignoruojamas. Išugdomas ydingas paprotys mąstyti apie šaknį (žodžio ar rekonstruotą prokalbėje) kaip turinčią reikšmę ir ta reikšme dažnai manipuliuojama. Šitokį požiūrį į semantiką būtina keisti. Tikslesnis mąstymas (semantikos mokslo prasme) turi žvelgti į semantinį sekos {leksema < žodis < šaknis < rekonstruota šaknis} turinį kaip į nuoseklų **abejos atskleidimą**. Leksema išreiškia galutinį vienareikšmiškumo siekinį sąmoningoje kalboje. Rekonstruota šaknis turi didžiausią abejį. Štai tokioje perspektyvoje galime kalbėti apie priebalsių poros prasmingumą. Tai juo labiau nėra reikšmė, bet motyvuotas visų žodžių, visų reikšmių visetas. Fonosemantinė sakmė ir yra ŠP prasmė – motyvuotas jos semantinis turinys. Seką galime pratęsti {leksema < žodis < šaknis < rekonstruota šaknis < fonosemantinė sakmė}.

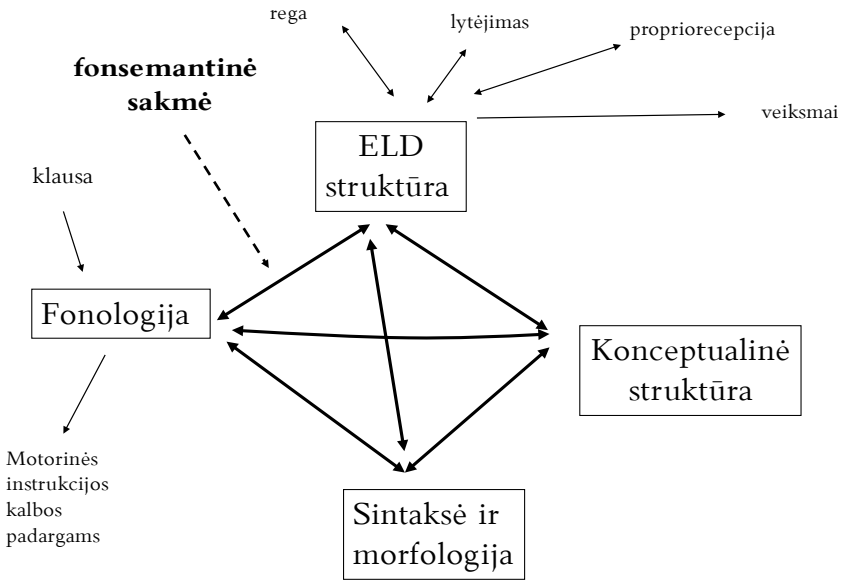
Į sąsają tarp ŠP ir ELD struktūrų nurodo ir Patacko minimi simetrijos bei vadinamasis *nokti / nykti* dėsniai, ir Slavėno šaknų tinklas. Šios pranokėjų įžvalgos kalbos mokslo nebuvo pripažintos, nes, kaip buvo minėta, fonologiniai ryšiai yra ekstrasisteminiai, o semantiniai – ekstralingvistiniai. Vis dėlto jiems galima rasti vietos kad ir Ray'aus Jackendoffo lygiagrečiojoje architektūroje (Jackendoff 2003).

Generatyvinė morfologijos ir sintaksės sandara, besiremianti fonologine sistema, sudaro pagrindinį kalbos faktų sisteminimo principą. Autonomiška kalbą aprašančių žinių sistema, kuriai pamatus paklojo Ferdinandas de Sosiūras, o formalų griežtumą suteikė Noamo Chomsky'io vadovaujama generatyvistų karta, pagrindė kalbotyros kaip tikslaus mokslo siekinį ir sukūrė visiško kalbos formalizavimo iliuziją. Generatyvinės lingvistikos pastangos kalbą formalizuoti buvo vadinamos kognityvine revoliucija, dirbtinio intelekto paieškų fone. Kognityvinės lingvistikos srovė radosi kaip reakcija į generatyvinių metodų nebevaisingą formalizmą. Užimdamas tarpinę, savotiško taikintojo, poziciją Jackendoffas pasiūlė lygiagrečiąją architektūrą, pastebėdamas, kad kalboje yra ne viena savita nepriklausoma generatyvinė sistema. Lygiagrečiosios architektūros požiūris ragina, nusakius atskiras generatyvines struktūras, tirti jų tarpusavio sąsajas. Pagrindinės yra fonologinė, sisntaksės (apimanti ir morfologiją) ir semantikos generatyvinės struktūros. Be šių, Jackendoffas mini dar ir erdvės struktūrą (žr. 9 pav.). Pats autorius pripažįsta, kad erdvinė struktūra apima ir laiko suvokimą bei jėgos dinamikos formas (Jackendoff 2003). Erdvės,

[19] Plg. MA 2006: 396, 404, kur prokalbės šaknys *$h_1$enek̂- ir *bher- indoeuropiečių kalbų spektre apima reikšmes 'imti', 'nešti' ir 'duoti' plačiame freime, bet „pagrindinė reikšmė“ parenkama pagal „autoritetą“.

9 PAV. Lygiagrečioji architektūra pagal Jackendoffą

10 PAV. Fonosemantinė sakmė lygiagrečiojoje architektūroje

laiko ir jėgų sąveikos (dinamikos) suvokimas ir jo raiška kalboje pastaraisiais dešimtmečiais tiramos vis intensyviau. Jackendoffas savo lygiagrečiojoje architektūroje siūlo nusakyti fonologines, sintaksines bei semantines generatyvines struktūras bei tirti jų sąsajas.

Erdvinei struktūrai jis nurodo sąsają tik su konceptualine struktūra. Tai sąvokų turinio sklaida per įvairius žmogaus pojūčius (modalumus). ELD struktūrų sąsajų su sintakse ar fonologija jis nenumato. ELD tiesioginė sąsaja su fonologine kalbos sandara ir yra ta teritorija, kurioje tvyro minėti neliesti lietuvių kalbotyros dirvonai. Mūsų požiūris siūlo tiesioginę ELD struktūrų raišką fonologijoje. Kitaip tariant, šitoks požiūris postuluoja, kad konceptualinės struktūros sąsają su fonologine raiška lydi ne tik sąsaja per sintaksę (įskaitant morfologiją), bet ir sąsaja per ELD. Prisimindami kognityvinės lingvistikos pasekėjų nuolat pabrėžiamą gramatikos (įskaitant sintaksę) prasmingumą bei gramatiniame turinyje vyraujančią ELD informaciją, Jackendoffo lygiarečios architektūros trikampį galime papildyti iki tetraedro (žr. 10 pav.).

2. SAKMĖ APIE KELIĄ IR LAIKĄ

2.1. Erdvės, laiko ir dinamikos suvokimas bei raiška kalboje

„Tad pradinis erdvės vaizdinys yra
apriorinis stebinys, o ne sąvoka“
Imanuelis Kantas (Kantas 1982: 77)

Paklauskime, kas pavaizduota 11 paveiksle – gėlė rankoje ar ant rankos? Akivaizdu, kad vietininko ar prielinksnio *ant* pasirinkimas priklauso nuo to, kaip, žvelgdami į paveikslą, padalinsime erdvę: ar ranka bus suvokiama kaip talpykla (uždaras paviršius) ar kaip atrama (atviras paviršius).

Ši situacija neatsitiktinai pastaruoju metu sulaukė išskirtinio dėmesio[20]. Joje susikerta jėgos dinamikos ir erdvės suvokimo raiška. Buvo išsamiai tiriama tiek angliškų prielinksnių *on* / *in* vartosena, tiek įvairių kalbų prielinksnių sistemos. Kalbos tyrimuose kontekstas, kurio atžvilgiu kalbama apie patalpintus daiktus, vadinamas atskaitos freimu. Psichologija tiria, kaip pojūčiais patiriamas

[20] Žr. Evans, Chilton 2010 ir gausias nurodas ten.

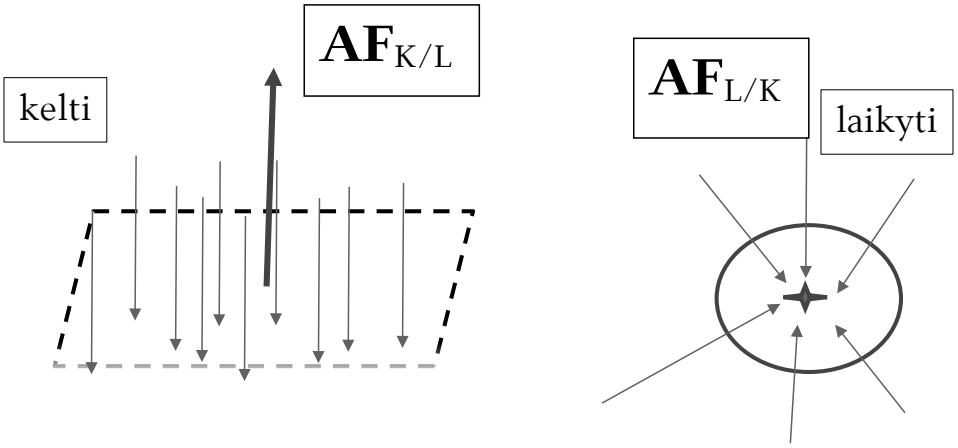
11 PAV. Gėlė rankoje ar ant rankos?

vaizdinys interpretuojamas viename ar kitame atskaitos freime. Semantikos požiūriu čia susiduria onomasiologinė pespektyva (kaip galima skirtingai pavadinti tą patį potyrį) su semasiologiniu tyrimu (kokioms situacijoms pritaikomas vienas ar kitas daugiareikšmis prielinksnis). Ir viena, ir kita abeja atskleidžiama pasirinkus trimatės erdvės padalinimą dvimačiu paviršiumi.

Erdvė yra trimatė ir izotropinė. Ką nors erdvėje patalpinti galime tik ko nors kito atžvilgiu. Matematikoje ar ją naudojančiuose tiksliuosiuose moksluose daiktai talpinami koordinačių sistemos atžvilgiu. Kalbos turi savų būdų išreikšti dekartinės koordinačių sistemos santykius: aukštyn / žemyn; pirmyn / atgal; kairėn / dešinėn (Landau, Jackendoff 1993). Erdvinius santykius išreiškia tiek leksika, tiek gramatinės priemonės. Atskaitos freimai gali būti skirtingi ir kalbos jais savaip naudojasi.

Dar aštuntajame dešimtmetyje pateikta Herberto Clarko analizė pristato požiūrį, kuris tiesiogiai klausia, kaip mes suvokiame erdvę (Clark 1973). Trumpai apžvelgsiu šį požiūrį. Vaikas gimsta pasaulyje, kur vaikšto stačias plokščia žeme ir visur jaučia gravitacijos poveikį. Tai jam suformuoja erdvės suvokimo struktūrą, kurią autorius vadina perceptualine erdve – P-erdve. Pradėdamas kalbėti vaikas šiam potyriui vartoja erdvinius kalbos terminus, kurie sudaro sistemą, autoriaus vadinamą L- erdve (kalbos erdve). Clarkas nagrinėja dvi hipotezes: koreliacijos hipotezę ir sudėtingumo hipotezę. Koreliacijos hipotezė teigia, kad L- erdvė savo sandara turi atitikti P- erdvę. Sudėtingumo hipotezė tvirtina, kad vaikas anksčiau įsisavina paprastesnius terminus, o po to sudėtingesnius (žr. Clark 1973: 28).

Be abejo, nuo minėto Clarko straipsnio praėjo ne vienas dešimtmetis tarpdisciplininių studijų. Paminėjau šį straipsnį, nes jo suformuluotos dvi hipotezės nusako šio skyriaus bendrą kontekstą. Literatūra erdvės suvokimo ir jos raiškos kalboje tema yra sunkiai aprėpiama. Bendrą apžvalgą ir analizę prieš du dešimtmečius yra pateikęs Stephenas C. Levinsonas (Levinson 1996), o vėlesnių darbų rinkinį redagavo Evansas ir Chiltonas (Evans, Chilton 2010). Ten galima

12 PAV. Trijų matavimų erdvės suskaidymas neribota plokštuma arba ribotu paviršiumi

rasti ir daug nuorodų atitinkamomis temomis. Prie jų dar galima pridurti erdvės, laiko ir skaičių suvokimo smegenyse apžvalgą (Dehaene, Brannon 2011) bei neseniai pasirodžiusią Chiltono monografiją (Chilton 2014).

Dekartinė koordinačių sistema įveda po ašį kiekvienai trimatės erdvės dimensijai. Mums rūpi pats pirmasis žingsnis, kuriuo mažinama erdvės izotropija. Tirsime pradinį žingsnį, kai trys matavimai suskaidomi į dvimatį paviršių ir vienmatę liniją. Dvimatis paviršius šiame pradiniame padalinime lieka izotropiškas. Turime du fundamentalius paprasčiausius pasirinkimus – begalinė plokštuma arba uždaras paviršius. Padalinus trimatę erdvę plokštuma, likusi dimensija yra vertikali kryptis, kuri kerta paviršių. Plokštuma lieka izotropiška. Uždaros sferos atveju likusi dimensija yra spindulys, einantis iš centro. Sfera taip pat lieka izotropiška (žr. 12 pav.).

Lietuviškų šaknų sandaroje tai atitinka K/L >< L/K inversijos atvaizdavimą į atskaitos freimus $AF_{K\text{-}L}$ ir $AF_{L\text{-}K}$. Erdvės suvokimo struktūros dažniausiai tiriamos sintaksės lygmenyje. Nagrinėjamos įvairių kalbų prielinksnių sistemos. Kol kas nepavyko rasti tyrimų, kaip pradinis erdvės padalijimas reiškiasi kalboje. Kiekvienu atveju atskaitos freimui galime priskirti vieną arba kitą padalijimo pobūdį. Šis padalijimas glaudžiai siejasi su atskaitos freimų skirstymu į egocentrinius ir alocentrinius, bet su juo nesutampa. Lietuviškoms šaknims tirti šį pradinį erdvės izotropijos sumažinimą imsime pagrindu.

Erdvės padalijimas sąveikauja su laiko ir jėgų dinamikos suvokimu. Freime $AF_{K\text{-}L}$ laikas suvokiamas vienmačiu ar kitokiu judesiu erdvėje. Tuo tarpu freime $AF_{L\text{-}K}$ laikas turi savo unikalią, į erdvinę formą nesuvedamą prigimtį, tai

gražiai parodo lietuviški veiksmažodžiai *laukti* ir *likti* (plg. Galton 2011). Toks erdvės padalijimas glaudžiai susietas su dvejopu jėgų santykiu. Jei perkeliant vieną daiktą judesys perduodamas kitam, tai gali vykti dviem būdais: judesį valdantis daiktas kito atžvilgiu yra atrama arba talpykla. Tai aišku iš mūsų pradinio pavyzdžio. Bet, pereidami nuo sintaksės lygmens prie šaknies sandaros, lietuviškų šaknų semantikoje atveriame gilesnį erdvės, laiko ir jėgų dinamikos santykį. Neurofiziologiniai erdvės suvokimo tyrimai parodė, kad smegenys taip pat linkusios trimatę erdvę dalyti į paviršių ir vertikalią kryptį.[21]

Tai, kas pasakyta, galima susumuoti lentelėje:

	$\mathbf{AF}_{K\text{-}L}$	$\mathbf{AF}_{L\text{-}K}$
	atvira	uždara
	kelias	***laikas***
erdvė	plokštuma + vertikalė	sfera + spindulys + taškas
laikas	trajektorija erdvėje	trukmė taške
jėga	pasklidusi paviršiuje veikianti linijoje	sukoncentruota taške

2.2. Jėgos dinamika veiksmažodžių *kelti* ir *laikyti* polisemijoje

Pasigilinkime į **jėgos dinamiką** pagal Leonardo Talmy (Talmy 2000: 409; De Mulder 2007). Kadangi šis, kognityvinėje lingvistikoje jau senokai tapęs klasika, metodas lietuviškuose semantikos tyrimuose dar labai retai sutinkamas, išdėstysiu jo esmę smulkiau. Jėgos dinamika nusako santykį tarp dviejų saveikaujančių jėgų: **agonisto** ir **antagonisto**. Agonistas tai tas objektas, į kurį nukreiptas sakinio dėmesys ir kuris arba pasižymi polinkiu išlaikyti esamą stacionarią būseną, arba pats turi potenciją judėti ar kitaip veikti. Antagonistas veikia priešingai agonistui. Susidaro keturios situacijos. Dvi situacijos yra, kai antagonistas nugali agonistą:

JDa – agonistas siekia išlaikyti stacionarią būseną, bet antagonistas jį išjudina;

JDd – agonistas turi potenciją judėti, bet antagonistas jį sulaiko.

Kitos dvi situacijos analogiškos, tik antagonistui nepasiseka nugalėti agonisto ir šis išlaiko stacionarią būklę ar judėjimą. Jos pažymėtos atitinkamai **JDb** ir **JDc**. Talmy (2000: 412) savo monografijoje daugiausia tiria jėgos dinamiką, atsiskleidžiančią sakinio sintaksėje. Jei kamuolys (krepšinio, futbolo ar golfo) guli

[21] Žr. trimatės erdvės neurofiziologinių tyrimų apžvalgą (Jeffery et al. 2012).

ant žemės, jis ten ir pasiliks, nebent kas nors jį paspirs, paims ar kitaip išjudins. Tarkime, pučia pakankamai stiprus vėjas, kuris kamuolį išjudina. Tuomet situaciją JDa nusako toks sakinys: *Pučiant stipriam vėjui, kamuolys rieda aikšte*. Jeigu kamuolį padėsime ant šlaito, tai jis turės tendenciją nuriedėti, nebent jį kas laikytų: *Kamuolys nerieda nuo šlaito, nes jį laiko tanki žolė*. Čia turime atvejį JDd. Kamuolys abiem atvejais yra agonistas, į kurį nukreiptas teiginio dėmesys. Vėjas ir tanki žolė yra antagonistas, kuris įsijungęs į situaciją, pakeičia (ar siekia pakeisti) agonisto būseną. Šias dvi schemas Talmy laiko pagrindinėmis, atnešančiomis į kalbą veiksmą ir jo priežastį. Jis jas simbolizuoja jungtukais *kadangi / nes*: *Kamuolys rieda, nes / kadangi pučia stiprus vėjas*; *Kamuolys nerieda, nes / kadangi jį laiko tanki žolė*. Kitos dvi situacijos nusako nepavykusį antagonisto poveikį ir jas Talmy simbolizuoja žodžiu *nepaisydamas* (an. *despite*): *Kamuolys guli nejudėdamas, nepaisydamas stipraus vėjo*; *Kamuolys rieda, nepaisydamas tankios žolės*.

Mus domina tie atvejai, kai jėgos dinamika glūdi pačioje veiksmažodžio šaknyje. Kitaip tariant, tirsime veiksmažodžio reikšmės ELD turinį. Pereidami prie lietuviškos leksikos pavyzdžių, juos galime pavaizduoti 13 paveiksle pateiktu pavidalu. Čia lyginame pagrindines *kelti* ir *laikyti* reikšmes bei jų neiginius:

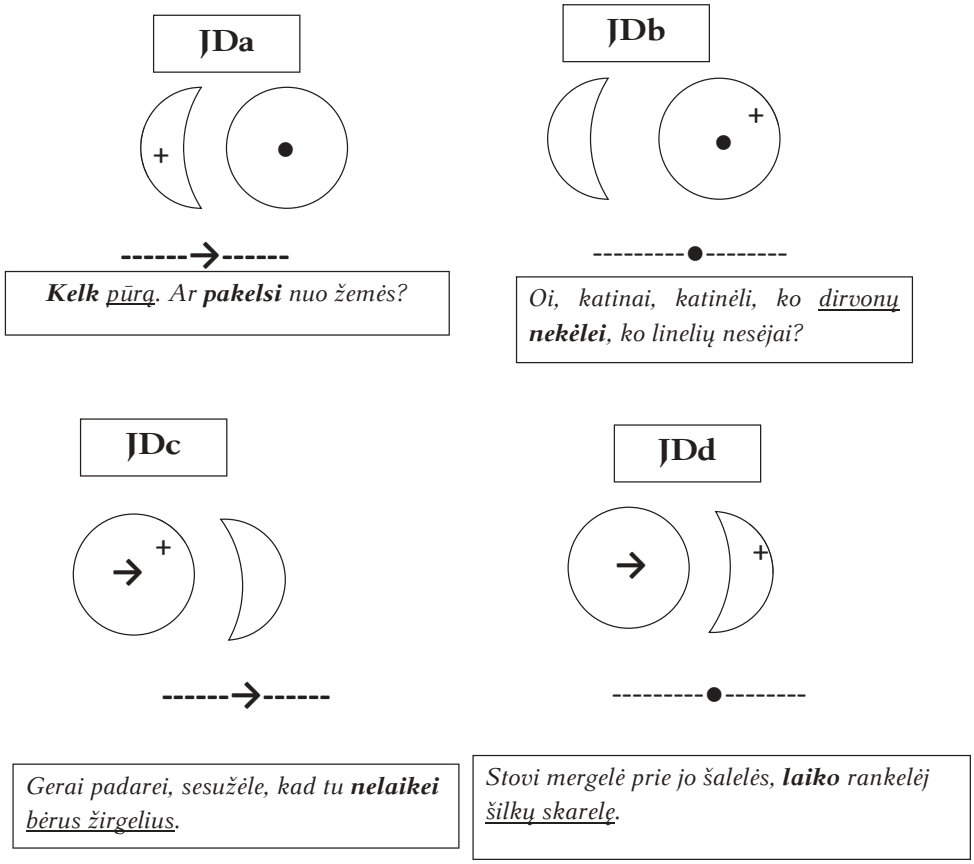
kélti I.1. ‘ką sunkų imti aukštyn’ *Kelk pūrą. Ar pakelsi nuo žemės?*

kélti I.10. ‘arti, plėšti’ *Oi, katinai, katinėli, ko dirvonų nekėlei, ko linelių nesėjai?*

laikýti 1. ‘turėti, kad nenukristų, neištrūktų’ *Stovi mergelė prie jo šalelės, laiko rankelėj šilkų skarelę*; *Gerai padarei, sesužėle, kad tu nelaikei bėrus žirgelius*.

Šiame paveiksle skritulys žymi agonistą, o pusmėnulis antagonistą. Rodyklė arba taškas skritulio viduryje nurodo agonisto tendenciją (judėti ar stovėti), o pliusas pusmėnulyje ar skritulyje rodo, kas laimi – antagonistas ar agonistas. Apačioje punktyrinė linija vaizduoja galutinį rezultatą: judesį arba stovėjimą. Sakiniuose iš LKŽ veiksmažodis, perteikiantis JD, paryškintas, o agonistas pabrauktas.

JDa ir JDd atskleidžia pagrindinių reikšmių **kélti I.1.** ‘ką sunkų imti aukštyn’ ir **laikýti 1.** ‘turėti, kad nenukristų, neištrūktų’ semantikos ELD. Kaip minėta anksčiau, tai dvi pagrindinės schemos, nes jos nurodo į galimus situacijos pokyčius: laimi antagonistas, kuris agonistą išjudina (JDa) arba sustabdo (JDd). Pliusu abiem atvejais pažymėtas antagonisto pusmėnulis. Nenuostabu, kad šios schemos išreiškia pagrindinių reikšmių prasmes (**kélti I.1** ir **laikýti 1**). Kitos dvi schemos nurodo į atvejus, kai laimi agonistas ir situacija išlieka nepakitusi. Schemas JDb ir JDc galime gauti schemoms JDa ir JDd pritaikę loginę transformaciją – **neigimą**. Pažvelgę į schemas JDa ir JDb, matome, kad jos skiriasi tik pliuso ženklo perkėlimu iš pusmėnulio (antagonisto) į skritulį (agonistą). Tai yra neiginio semantika – antagonisto pastangos paneigtos ir laimi (išlaiko savo tendenciją) agonistas: *nepakėlė* (*nekėlė*) *pūro* (*dirvonų*). Analogiškai perkeldami

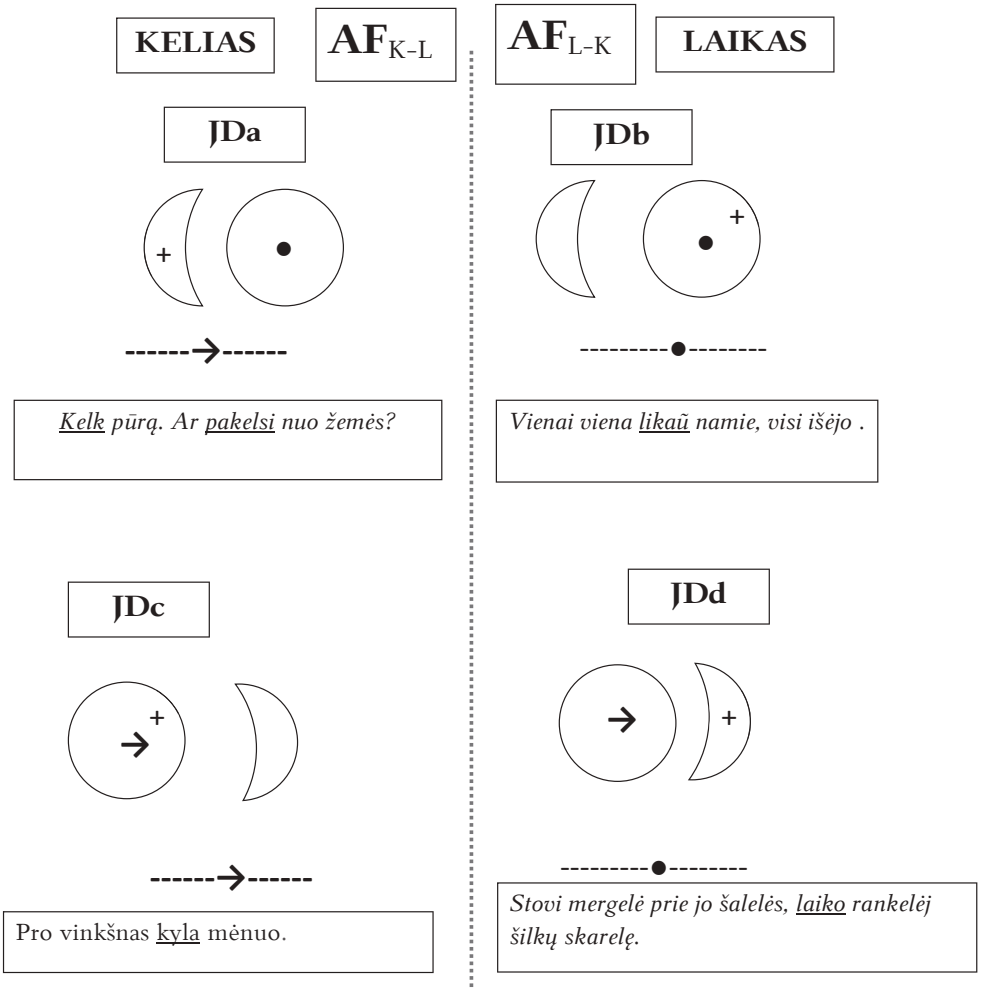
13 PAV. Jėgos dinamika su neiginiu

pliusą, pereiname nuo JDd prie JDc (*nelaikė, neišlaikė, nenulaikė bėrų žirgelių* (*šilkų skarelės*)).

Talmy schema atskleidžia keturis galimus santykius tarp agonisto ir antagonisto. Mus domina jos ryšys su erdvės suvokimu. Parodysiu, kad vertikaliu brūkšniu padalinus schemų ketvertą, kairėje pusėje atsidūrusios JDa ir JDc yra suvokiamos freime $AF_{K\text{-}L}$, o dešinėje likusios JDb ir JDd atitinkamai freime $AF_{L\text{-}K}$ (žr. 14 pav.).

Kad išryškėtų erdvės suvokimas, JDb ir JDc sakinius su neiginiais pakeičiau intranzityvinių veiksmažodžių *kilti* ir *likti* vartosenomis. Pažvelkime į intranzityvinę veiksmažodžio formą *kilti*. Ji nusako daikto būseną. Kai daiktą *keliame*, jis *kyla*. Tačiau LKŽ pateikti pavyzdžiai ir pats apibūdinimas rodo ką kita:

kìlti 1. 'keltis aukštyn' *Pro vinkšnas kyla mėnuo.*

14 PAV. Jėgos dinamika ir erdvės padalijimas

Mėnuo kyla ne todėl, kad jį kas nors kelia. Nei kasdienėje pasaulėvokoje, nei pasiremdami astronomijos žiniomis negalėsime nurodyti jėgos, kuri kelia pagal schemą JDa. Ir ne pats mėnuo *keliasi*. Mėnuo tiesiog *kyla*. Sakinys išreiškia stebimą mėnulio judėjimą vinkšnos medžio atžvilgiu. Kitaip tariant, jėgos dinamikos sakinyje nebėra. Vis dėlto žodžių pora *kelti* / *kilti* neleidžia visiškos absencijos. Jėgos dinamika nėra išnykusi, bet nustumta į suvokimo pašalį – foną. Priekiniame plane grynas erdvinis judesys. Esminis *kelti* / *kilti* semantikos skiriantysis bruožas yra JD perkėlimas iš priekinio plano (profilio) į foną, profilį

paliekant erdvėlaikiui. Todėl šį sakinį dar sąlyginai galime patalpinti schemoje JDc. Palyginkime šią situaciją su pagrindinių reikšmių *kelti* (JDa) ir *laikyti* (JDd) schemomis. Mėnuo kyla, ne todėl, kad jį kas nors kelia, bet (pagal pradinę Talmy interpretaciją) jis kyla, nepaisydamas gravitacijos. Tokie yra visi tiesiogiai (be metaforinio perkėlimo) reiškinius nusakantys LKŽ sakiniai:

Aukštyn kilo milžiniški dulkių debesys.

Pavasarį iš tavo pievų kyla šiltas rūkas.

Schemoje netekęs pliuso antagonisto pusmėnulis yra, viena vertus, atėjęs iš JDd (gravitacija nesugeba *sulaikyti* regėjimo lauke *kylančio* mėnulio). Kita vertus, jis atspindi vieną iš dviejų JDa sąveikaujančių jėgų (gravitacija nėra jėga, kuri *kelia*, bet yra jėga, kuri trukdo *kelti*). Antagonisto nugalinčioji jėga, kaip matėme, visiškai nebedalyvauja, o pralaimėjusiojo schemoje JDc antagonisto jėga yra gravitacija, kurią schemoje JDa nugali keliančioji jėga. Taigi veiksmažodžio *kilti* semantika yra vertikalus judėjimas gravitacijos fone. Tai ir yra veiksmažodžio *kelti* iššauktas atskaitos freimas $AF_{K\text{-}L}$. Reikia pastebėti, kad veiksmažodžio *kilti* keitimas sangrąžine forma *keltis* kai kuriais atvejais tinka, bet prasmę keičia. Sangrąžinis veiksmažodis lieka schemoje JDa, sutapatinus agonistą su antagonistu. Kitos kalbos dažniausiai vietoje lietuviško *kilti* (ar analogiškų veiksmažodžių) vartoja būtent sangrąžines formas. Lietuvių kalboje toks keitimas, kai jis neišreiškia kognityvinės sandaros, ardo giluminį mūsų kalbos audinį. Analogiškai galima aptarti ir *laikyti* / *likti*. Mums svarbu, kad pasitraukus JD į foną, *kilti* ir *likti* atsiduria skirtingose atskaitos freimuose. Veiksmažodis *kilti* perkelia į vienmačio judesio raišką, kurį gražiai simbolizuoja daiktavardis **kelias**. Freimas $AF_{L\text{-}K}$, pašalinus jėgas, užsklendžia vidinėje uždaroje erdvėje be erdvinio judesio. Lieka tik **laikas**.

Pavyzdys iš poezijos gražiai parodo, kad veiksmažodis *kilti* turi savo reikšmės fone JD. LKŽ turime du sakinius, iliustruojančius leksemą **pakìlti 2** 'pasikelti aukštyn':

Pakilo į dangų margi sakalai V.Myk-Put.

Pulkas paukščių pakìlo KI121.

Poezijoje margi sakalai negali kilti aukštyn kaip rūkas ar tiesiog paukščių pulkas. Todėl kitos Vinco Mykolaičio Putino eilėraščio „Margi sakalai“ eilutės atskleidžia į foną nustumtą JD:

Lydėdami gęstančią žarą vėlai
Pakilo į dangų margi sakalai.
Paniekinę žemės vylingus sapnus,
Padangėje ištiesė savo sparnus.

Paaiškėja, kad margi sakalai ne šiaip *kyla*, bet nutraukė ryšį su žeme, kuri juos *laikė,* viliodama vylingais sapnais, o juos *kelia* ištiesti sparnai.

15 PAV. Veiksmažodžių *pakelti* skirtinguose atskaitos freimuose

Teiginys, kad pereidami nuo veiksmažodžio *kelti* prie *laikyti* ir atvirkščiai, jų erdvinę prasmę suvokiame pakeisdami vieną atskaitos freimą kitu, reikalauja tikslesnės analizės. Todėl surasime suvokimo sankirtos tašką veiksmažodžių *kelti* ir *laikyti* polisemijoje (semasiologinė perspektyva), kur abu veiksmažodžiai reiškiasi kaip sinonimai, ir parodysime, kad jų sutampančių reikšmių suvokimas skiriasi tiktai atskaitos freimu (onomasiologinė perspektyva). Ką reiškia populiari patarlė *Daug rankų didžią naštą pàkelia*, reikia aiškinti nebent pradinukams. Tačiau žodynų sudarytojai ją supranta nevienodai. LKŽ ją pateikia prie reikšmės

pakélti I.1. ‘pajėgti ką sunkaus paimti aukštyn’.

Tuo tarpu DLKŽ rengėjai ją priskiria reikšmei

pakélti 9. ‘pajėgti išlaikyti’.

Pastaroji reikšmė atitinka LKŽ reikšmę

pakélti I.2. ’pajėgti išlaikyti, atlaikyti, ištverti, išgalėti; iškęsti’.

LKŽ reikšmės yra gretimos, tai gal skiriasi nežymiai? Pažvelkime į 15 paveikslą.

Kairėje paveikslo pusėje Atlantas, ant kurio pečių užkrautas dangaus skliautas. Žvelgdami į paveikslą ir girdėdami sakant *Atlantas pakėlė naštą* rinksimės DLKŽ reikšmę, nes paveikslo nuotaika verčia mąstyti apie statišką variantą, kurį paremia kitas to paties straipsnio sakinys: *Uždėsiu maišą ant pečių, ar pakélsi?* Dinamiškas piešinys dešinėje neleidžia abejoti, kad veiksmažodis *pakelia* patarlėje *Daug rankų didžią naštą pàkelia* suvokiamas pagal pagrindinę veiksmažodžio reikšmę LKŽ.

DLKŽ yra šiuolaikinės kalbos žodynas ir toks prasmės perslinkimas nurodytų į interpretacijos pasikeitimą. Tačiau paveikslas dešinėje dar šiuolaikiškesnis, nes yra paimtas iš pradinukų mokomosios medžiagos[22]. Vaikams lengviau išmokti dinamišką patarlės interpretaciją. Štai penktokų istorijos pratybų sąsiuvinyje yra tokia užduotis: paveiksle pavaizduoti žmonės, kertantys mišką, o reikia pasakyti, su kokia žemdirbystės forma tai susiję ir kaip šis paveikslas atitinka mūsų patarlę (*Daug rankų didžią naštą pàkelia*)[23]. Mokiniai, skaitę apie lydiminę žemdirbystę, nesunkiai ją atpažins ir paaiškins, kad vienam žmogui atkovoti iš miško ariamą lauką per sunku, bet visi kartu tikslą gali pasiekti. Patarlė priešina vieno žmogaus pastangas grupės žmonių bendram darbui (*daug rankų*). Veiksmažodis *pakelia* šioje patarlėje yra antraeilis. *Daug rankų* gali ir kitus darbus nudirbti: didelį akmenį nuristi, aukštą pilį pastatyti ar miške medžius iškirsti. Liaudies išmintis parinko paprastą, bet vaizdų darbą – *didžią naštą pakelti*. Veiksmažodis *pakelti* atnešė savo abejopą prigimtį ir į patarlę. Kontekstai, kuriuose patarlė gali būti vartojama, skiriasi net emociškai, bet pamokantis patarlės turinys nesikeičia. Patarlės prasmė yra invariantiška, nepriklausoma nuo veiksmažodžio *pakelia* reikšmės interpretacijos. Todėl klausti, kuris žodynas yra teisus, nėra jokios prasmės, nes abi interpretacijos tinkamos. Tai retai pastebima, nes skirtumą nulemiantys mechanizmai sąmonės nepasiekia.

Mūsų tikslas išreikšti JD schemomis perėjimą nuo pagrindinių prie sutampančių *kelti* ir *laikyti* reikšmių. Norėdami apibūdinti reikšmių kognityvines savybes, turime įsiskverbti gilyn iki elementaraus proto judesio. Pažvelkime į sakinius:

Pušys atlaikys audras.

Bangos šėlo, putojo, gyvatėmis raivės, ir atrodė, kad laivas audros nepakels.

Kokią JD schemą atitinka šių sakinių turinys? Prisimindami Talmy apibūdinimą (*Kamuolys guli nejudėdamas, nepaisant stipraus vėjo*), galime tvirtinti, kad tai JDb. Pušys (laivas) lieka pradinėje būsenoje (nesulaužyti) nepaisant audros: *pušys* (*laivas*) *atlaikė* (*pakėlė*) *audras*. Prisiminkime, kad schemą JDb gavome paneigdami JDa. Kai antagonistui veiksmas nepasiseka ar (kaip tas katinas) antagonistas veiklos atsisako, agonistas lieka stacionarioje būsenoje: pūras guli ant žemės, dirvonai nekelti. Šiuo atveju neiginio nėra ir schemos transformacija kitokia. Galima būtų pavartoti neiginį tai pačiai situacijai aprašyti, bet veiksmažodis bus kitas: *audros nesulaužė pušų* (*laivo*). Norėdami abu sakinius suartinti sintaksės požiūriu, turime sukeisti veiksnį su tariniu, t. y. pereiti į pasyvą: *pušys*

[22] Kašubienė 2012: 15 skaidrė.

[23] IPU 2014: 7.

(*laivas*) *nebuvo audrų palaužti*. Visos šių veiksmažodžių vartosenos perteikia tą patį turinį:

atlaikyti (audras);
pakelti (audras);
nebūti (audrų) *palaužtam*.

Yra vienas esminis skirtumas. Pušys ar laivas iš agonisto tampa antagonistu. Nebūti audrų palaužtam ar audras atlaikyti (pakelti) skiriasi dėmesio perskirstymu. Galime domėtis ar pačios pušys nėra audros priežastis (sukelia audras):

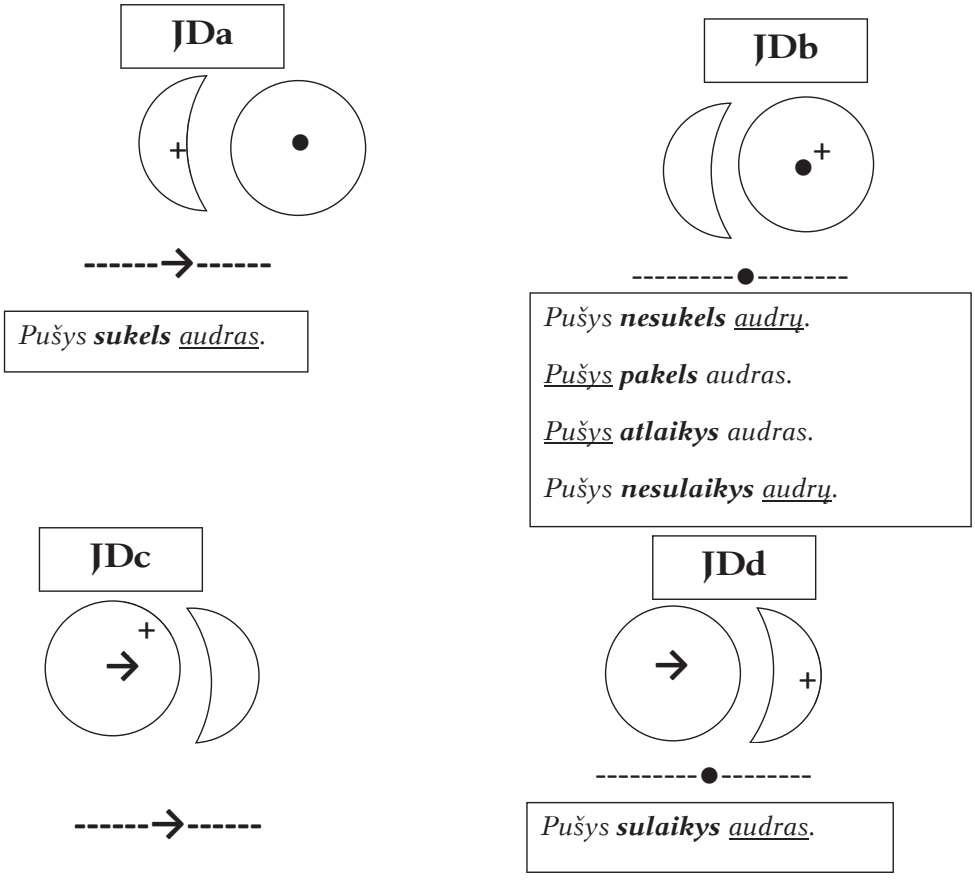
Pušys sukels audras.
Pušys nesukels audrų.

Visas šias reikšmes apibendrina schema, kurioje mums svarbiausia agonisto (pabrauktas) kaita su antagonistu (žr. 16 pav.). Vaizdumo dėlei vietoj pagrindinės reikšmės panaudoję konceptualiosios metaforos būdų gautą reikšmę (**pakélti VII. 2.** 'padaryti, sukelti'), turime sakinį apie pušis, kurios pačios savaime audros nesukelia, ir galime jį palyginti su sakiniu, kurį gavome, pakeitę *atlaikys* į *pakels*:

Pušys ***nepakels*** *audrų*.
Pušys ***pakels*** *audras.*

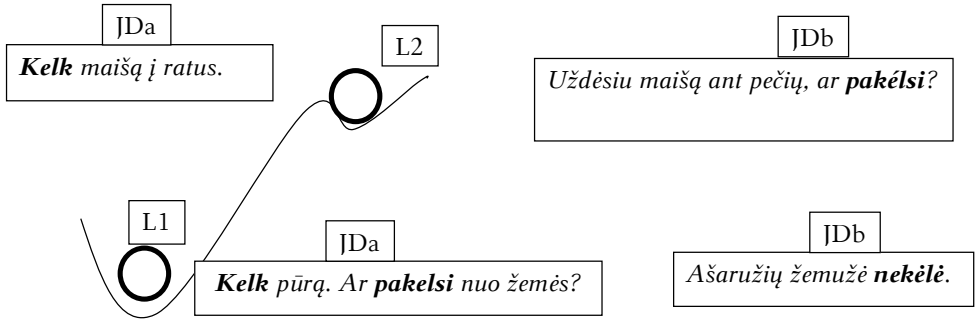
Formaliai sakiniai yra vienas kito loginis neiginys, bet jų JD schemos sutampa. Visgi sutampa tik schemos tipas (JDb), bet schemos pritaikymas skiriasi: agonistas ir antagonistas keičiasi vietomis. Kaip katinas visiškai neketina dirvonų kelti ir dirvonai lieka kaip buvę, taip ir pušys pačios savaime neturi galios sukelti audrų, ir todėl tarp pušų ir audros kilmės nėra priežastinio ryšio. Interpretuodami tą patį sakinį su tuo pačiu veiksmažodžiu *pakels* / *nepakels*, bet suteikdami agonisto rolę ne audroms, bet pušims, turime visiškai kitą prasmę, nors schema lieka ta pati. Tai ne tik formalus perskirstymas, bet psichologinis veiksmas. Agonisto ir antagonisto rolių priskyrimas susietas su dėmesio atkreipimo tvarka. Agonistas yra ne tiek pagrindinis veikėjas, kiek tas, į kurį pirmiausia atkreipiamas dėmesys. Antagonistas įvedamas į jau žinomą situaciją ir jo poveikis vertinamas agonisto atžvilgiu. Sakinyje *Pušys* ***nepakels*** *audrų* pirmiausia kreipiame dėmesį į audras, o po to į dėmesio lauką įtraukiame pušis, konstatuodami, kad jos neturi (*nepakels* = *nesukels*) priežastinio ryšio audroms atsirasti. Sakinyje *Pušys* ***pakels*** *audras* dėmesio sklaida yra priešinga. Pirmiausia kreipiamas dėmesys į pušis, o po to konstatuojama, kad audros nesugebės pušų palaužti. Šis dėmesio išdėstymas (lietuvių kalboje) nepriklauso nuo žodžių išdėstymo sakinyje, bet atsispindi sintaksėje. JDa arba JDb su neiginiu antagonistas eina veiksniu. Apgręžę dėmesį, veiksnį padarome agonistu.

Tai savotiška pasyvo situacija, nors gramatiškai tai nėra pasyvo forma. Tą patį galime pasakyti apie veiksmažodį *laikyti*. Šiuo atveju geriau tinka forma su kitu priešdėliu *Pušys* ***sulaikys*** *audras*. Šio sakinio neiginys yra JDb, bet teigiamas

16 PAV. Veiksmažodžių *kelti* ir *laikyti* jėgos dinamika

sakinys persikelia į schemą JDd. Šitokia alchemija išdistiliuoja ieškomą nesąmoningą proto judesį. Tai dėmesio atkreipimo tvarkos grąža. Ji perkeičia pagrindinių reikšmių prasmes (JDa ir JDd) į sutampančią prasmę (JDb). Mūsų tyrimui esminis dalykas yra tai, kad veiksmažodžių *kelti* ir *laikyti* prasmėse transformuojasi tik ELD schema, bet konceptualinis turinys nesikeičia. Semasiologinėje perspektyvoje pagrindinės reikšmės vienu vieninteliu proto judesiu pakeičiamos į vieną iš periferinių reikšmių LKŽ ar DLKŽ išdėstyme. Ar empirinis faktas, kad šios reikšmės yra sinonimai, yra arbitralus? Tai pagrindinis klausimas. Paneigti arbitralumą galima atskleidus motyvaciją. Semasiologinė perspektyva turi parodyti, koks yra tokios reikšmės išplėtimo motyvas. Onomasiologinėje perspektyvoje turime atsakyti į klausimą, kodėl tas pats dalykas įvardijamas skirtingais žodžiais. Mūsų atveju turime sinonimus, gautus išplėtus

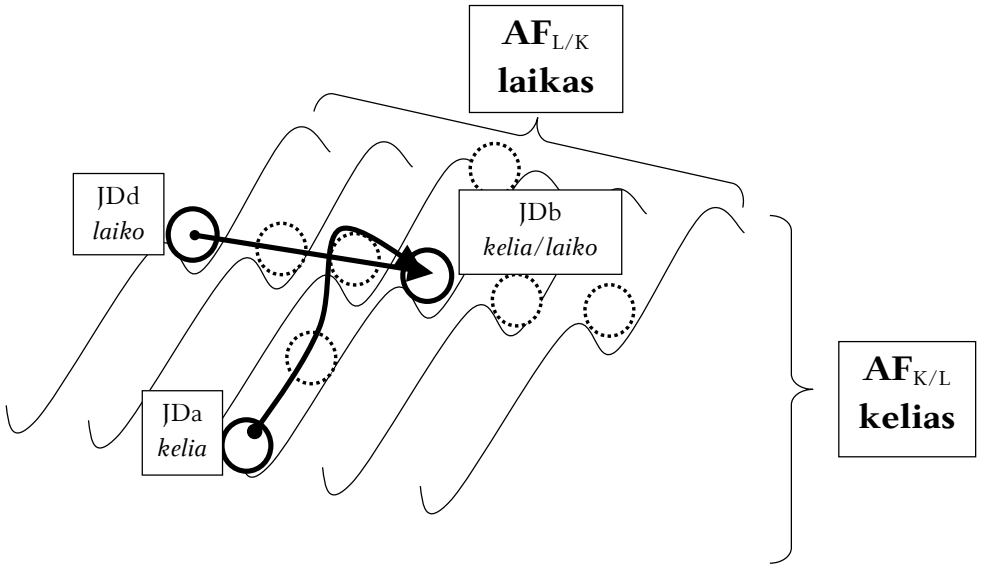

17 PAV. Veiksmažodžio *kelti* polisemijos schema

pagrindines reikšmes. Semasiologinė motyvacija turi sueikti pagrindą onomasiologinei motyvacijai.

Iš kur randasi šios periferinės reikšmės poreikis? Pažvelkime pirmiausia į veiksmažodžiu *kelti* išreiškiamą vyksmą. Keliamą daiktą turime paimti nuo žemesnės vietos L1 ir, nugalėdami traukos jėgą, pakelti jį į aukštesnę vietą L2 (žr. 17 pav.). Gramatinės priemonės ir sakinio kontekstas gali išreikšti judesį įvairiuose etapuose. Dėmesys gali būti sutelktas į judesio pradžią (*pakelti*, *atkelti – Ar pakelsi nuo žemės?*), pabaigą (*užkelti – Kelk maišą į ratus*) ar apimti visą trajektorijos pobūdį (*perkelti*). Bet kuriuo atveju nusakomas judesys yra ribojamas dviem stacionariomis būsenomis, kaip pasakytų fizikai. Judesys gali būti pratęstas perkeliant naštą dar aukščiau neribotomis iteracijomis. Mūsų tiriama periferinė reikšmė randasi, kai norime suvokti jėgų santykį kėlimui sustojus tarpinėje padėtyje. Čia susiduriame su minėtu dėmesio apgręžimu. Norėdami daiktą pakelti nuo žemės, esame antagonisto rolėje (*Kelk pūrą. Ar pakelsi nuo žemės?*). Kai naštą pakeliame, reikia ją išlaikyti rankose ir svarus daiktas virsta antagonistu, siekiančiu palaužti mūsų pasipriešinimą (*Uždėsiu maišą ant pečių, ar pakėlsi?*). Kodėl lietuvių kalba išlaikė tą patį veiksmažodį šioms situacijoms įvardinti? Atsakyti kodėl negalėsime – tai įdomi problema ateities tyrimams. Mūsų tyrimas tik rodo, kad lietuvių kalba atidžiai ir tiksliai fiksavo šį kertinį jėgų dinamikos tašką, kuriame jėgų sąveika susikerta su erdvės ir laiko suvokimo esminiais posūkiais. Norėdami išreikšti JDb būseną taške L2, renkamės AF (žr. 18 pav.).

Jei sakome *laiko*, renkamės $AF_{L/K}$ ir vaizdinys erdvėje statiškas, o kinta tik laikas. Jei sakome *kelia*, renkamės $AF_{K/L}$ ir vaizdinys dinamiškas, nubrėžiantis judėjimo kelią erdvėje. Pasirinkdami AF, atskleidžiame onomasiologinę ãbeją

18 PAV. Veiksmažodžių *kelti* ir *laikyti* polisemijos schemų sankloda

(plg. 19 pav.). Tai labai reikšminga informacija ELD generatyvinės schemos architektūrai suvokti.

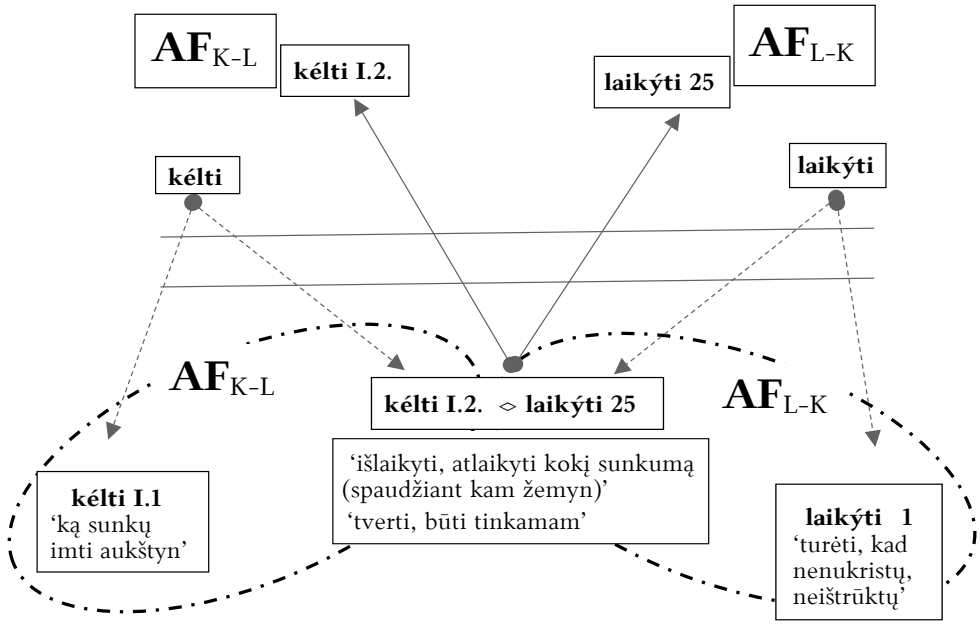
Kalba konceptualizuoja pagrindinius, dažnai besikartojančius stebimo pasaulio bruožus. Tačiau kalba privalo likti atvira besikeičiančiam pasauliui. Tuomet žodžių reikšmės tampa atviros interpretacijai. Pažvelkime į tautosaką. Kokias reikšmes turi veiksmažodis *kelti* šiuose posmuose:

Žemė kėlė žolę, *Žirgas kėlė balną,*
Žolė kėlė rasą, *Balnas kėlė raitą,*
Rasa kėlė pasagėlę, *Raitas kėlė kepurėlę*
Pasagėlė – žirgą. *Senai motinėlei.*

LKŽ randame šių posmelių dvi pirmąsias eilutes:

kélti I.2. ‘išlaikyti, atlaikyti kokį sunkumą (spaudžiant kam žemyn); nešti ant savęs, ant savo paviršiaus’ *Žemė kelia žolę, žolė kelia rasą* J.Jabl (Rm); *Balos paviršius tik žmogų kẽlia (su arkliais neįvažiuoja).*

Žodyne pateiktas dvigubas apibūdinimas. Pirmoji dalis ‘išlaikyti, atlaikyti kokį sunkumą (spaudžiant kam žemyn)’ akivaizdžiai išreiškia JDb jėgų santykį. Antrasis sakinys apie ledu užšalusį balos paviršių, kuris žmogų atlaiko

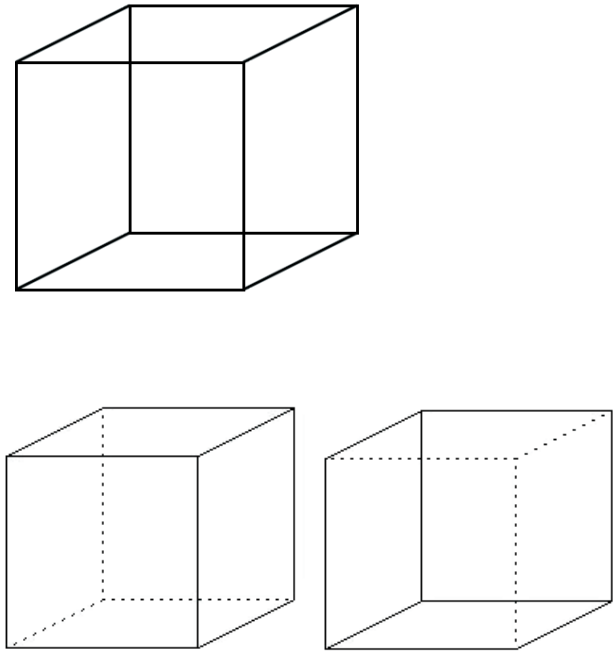

19 PAV. Veiksmažodžių *kelti* ir *laikyti* semasiologinė ir onomasiologinė abeja

(*kelia*), bet arklio jau ne, visiškai atitinka šį apibūdinimą. Jam atitinka ir visi kiti straipsnyje **kélti I.2.** pateikti pavyzdžiai, išskyrus mūsų posmelio fragmentą. Apibūdinimo antroji dalis 'nešti ant savęs, ant savo paviršiaus' akivaizdžiai tik jam ir skirta, nes visiems kitiems pavyzdžiams toks aiškinimas perteklinis. Pirmoji apibūdinimo dalis 'išlaikyti, atlaikyti kokį sunkumą (spaudžiant kam žemyn)' pirmajam sakiniui nelabai tinka. Iš tiesų neįtikinamai skambėtų veikmažodžio *kelia* reikšmės sakinyje *Žemė kelia žolę* išaiškinimas, kad žemė atlaiko žolės sunkumą spaudžiant jai žemyn. Keistokai atrodytų ir rasos spaudimas žolei. Iš esmės, antroji apibūdinimo dalis leidžia veiksmažodį *kelia* pakeisti veiksmažodžiu *laiko: Žemė laiko žolę*. Kadangi atmetėme JDb, kaip netinkamą, kas tuomet sąlygoja veiksmažodžių sinonimiją? Pažvelkime, kaip atrodo posmelis, jei visur sukeisime veiksmažodžius:

Žemė laikė žolę, *Balnas laikė raitą,*
Žolė laikė rasą, *Raitas laikė kepurėlę*
Rasa laikė pasagėlę, *Senai motinėlei.*
Pasagėlė – žirgą *(Raitas kėlė kepurėlę*
Žirgas laikė balną, *Senai motinėlei)*

Visur, išskyrus paskutinę frazę, veiksmažodis *laikyti* pavartotas taisyklingai pažodine ar perkeltine prasme. Veiksmažodis *laikyti* tiksliau negu *kelti* atspindi

20 PAV. Kanišos kubas

aprašomą vaizdinį. Tačiau vaizdinys lieka statiškas. Veiksmažodis *laikyti* pavartotas pagal schemą JDd. Tačiau visa dainelės poetika dingsta, nes žodis *laikė* mūsų sąmonėje iššaukia statišką freimą $AF_{L/K}$. Liaudies kūryba pasirenka veiksmažodį *kėlė*, o kartu su juo ir dinamišką freimą $AF_{K/L}$, per jam nebūdingą schemą JDd ('nešti ant savęs, ant savo paviršiaus'). Dar daugiau, veiksmažodis *kėlė* atneša visą savo polisemiją (su JDa ir JDb) ãbejos pavidalu (prisiminkime patarlę!): *Rasa kėlė pasagėlę* – suprask kaip nori, t. y. visaip iš karto. Tai nuostabus ãbejos pavyzdys liaudies poezijoje, tikra kalbos garsuose paslėpta Džiokondos šypsena, analogiška Zeki minimiems vaizduojamojo meno Mikelandželo ar Vermejerio kūriniams (Zeki 2004:).

Grįžkime prie patarlės (*Daug rankų didžią naštą pàkelia*). Girdėdami patarlę be konkretaus konteksto, jos pamokymą suvokiame be vargo, nesigilindami į konkrečią veiksmažodžio *pakelia* interpretaciją. Interpretaciją pasirenkame, susidūrę su konkrečia situacija. Patarlė, priklausomai nuo situacijos, sukelia tris esmingai skirtingus vaizdinius. Šis vidinio vaizdinio pasikeitimas visiškai analogiškas gerai žinomoms regėjimo iliuzijoms, pavyzdžiui, vadinamam Kanišos (arba Nekerio) kubui (žr. 20 pav.).

Paklausę, kas pavaizduota viršutiniame brėžinyje, gausime vienareikšmį atsakymą, kad tai kubas. Šio brėžinio vaizdinio suvokimas analogiškas patarlės

be konkrečios interpretacijos prasmės suvokimui. Pradėję gilintis į konkrečią veiksmažodžio *pakelia* reikšmę, atsiduriame dviprasmiškoje situacijoje, kuri analogiška pavaizduotai apatiniuose brėžiniuose su punktyrinėmis linijomis. Kai klausiame, kaip kubas paveiksle pavaizduotas – žvelgiant iš viršaus ar iš apačios, paaiškėja, kad viršutinis brėžinys yra dviprasmis. Šios dvi interpretacijos tarpusavyje nesuderinamos. Neurofiziologinis iliuzijos pagrindas yra tas, kad mūsų smegenų mechanizmai neturi šio abejopo paveikslo interpretacijai aiškių kriterijų ir vaizdinys nevalingai vartosi. Reikia pažymėti, kad ši analizė vyksta nesąmoningai. Kanišos kubas atitinka abstrakčią patarlės pamokomą reikšmę, o pažymėję punktyru uždengtas linjas, palengviname vieną ar kitą interpretaciją. Analogiškai, nekeisdama patarlės prasmės, konkreti veiksmažodžio *pakelia* reikšmė atneša sau būdingą vaizdinį. Neabejotina, kad smegenų mechanizmai, atsakingi už regos ir kalbos vaizdinių suvokimą, yra analogiški.

2.3. ELD struktūros veiksmažodžio ***kelti*** polisemijoje

LKŽ pateikia 45 *kelti,* 16 *kilti* bei 33 *laikyti* reikšmes. Reikšmių su priešdėliais rasime dar apie 300 reikšmių. ELD sandara leidžia šią įvairovę ženkliai supaprastinti, struktūruodama reikšmių tarpusavio santykius. Šiame skirsnyje aptarsime veiksmažodžio *kelti* polisemiją. Pagrindu imsime pagrindines eigos veikslo reikšmes. Įvykio veikslas (su priešdėliais) iš esmės atkartoja eigos veikslo sandarą. Veiksmažodžio *kilti* pagrindinės reikšmės semantika JD atžvilgiu buvo aptarta skirsnyje 2.2. LKŽ pateikia tokį *kelti* reikšmių grupavimą:

I. ‘imti, stumti ką aukštyn; dėti ką į aukštesnę vietą’
II. ‘aukštinti, didinti, stiprinti’
III. ‘statyti’
IV. ‘žadinti, budinti, skatinti; sujusti’
V. ‘atsirasti, dygti, augti; pūsti; skleisti’
VI. ‘gabenti iš vienos vietos į kitą; verti, daryti’
VII. ‘rengti, organizuoti ką’.

Visų pirma reikia pastebėti, kad dauguma šių reikšmių (31) yra konceptualiosios metaforos:

I. 3, 9, 10; II. 2–8; III. 3–6; IV. 1–6; V. 1–9; VII. 1–2.

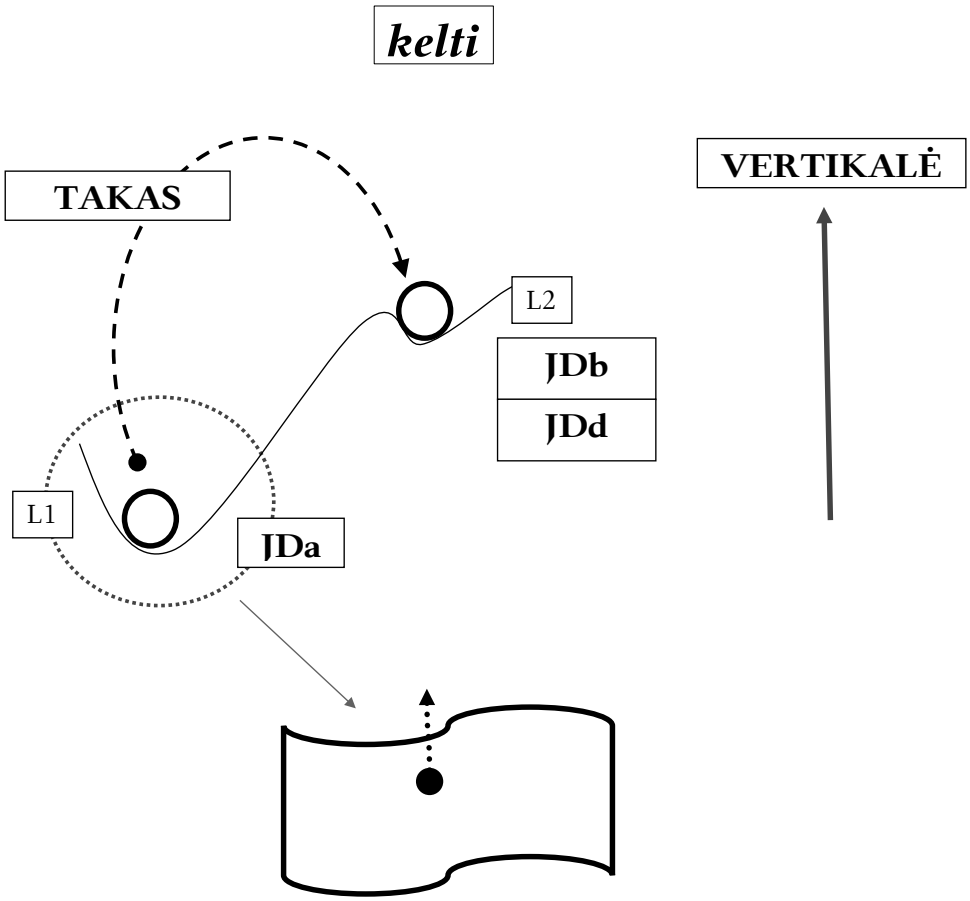
Žinoma, konceptualioji metafora atvaizduoja ELD struktūrą į kokią nors kitą sritį (žr. 4 paveikslą). Pati metafora nėra mūsų tema. Mus domina ELD struktūros raiška šaknyje grynu pavidalu. Atitinkamos LKŽ reikšmės klasifikuojamos pagal srities, į kurią metafora atvaizduojama, konceptualiąją dalį. Tiesą pasakius, žodynui tai gana beviltiškas užsiėmimas. Būsimojo lietuvių kalbos semantinio tinklo kūrėjams (jei tokio tinklo kūrimo paskatas Lietuvoje jau

galima rimtai vertinti) tai rimta užduotis. Metaforų sandaros ir raidos tyrimai be galo gausūs (Cuyckens, Geeraerts 2007; Fusaroli, Morgagni 2009). Kad metaforų šaltinis neišsemiamas, galime įsitikinti, prisimindami penktokų užduotį iš 2.2 skirsnio. Mokiniai, interpretuodami patarlę *Daug rankų didžią naštą pàkelia*, iš tiesų turės sukonstruoti ŠTT (šaltinis > takas > tikslas) schemos šaltinį kaip laukinį mišką, tikslą kaip ariamą lauką, o taką užpildyti įvairiausios veiklos pavyzdžiais iš savo turimų žinių aruodo. ELD struktūra lieka nuo sąmonės paslėpta. Tai veiksmažodžio *pakelia* reikšmės ŠTT schema, kurią iliustruoja 21 paveikslas. Keisdami disciplinas ir atsižvelgdami į mokinių išprusimo lygį, tokių užduočių vienai vienintelei patarlei galime generuoti neribotą kiekį. LKŽ, suprantama, pateiktos jau vadinamosios mirusios ar įvairaus konvencionalizacijos lygmens, dažnai tapusios kalbos klišėmis, metaforos (Lakoff 1987; Lakoff 1993; Allan 2009). Tai plati tyrimų sritis ir šiame straipsnyje į ją gilinamės tik tuomet, kai to būtinai reikia pagrindiniams iškeltiems tikslams.

Pažvelkime į kitas 14 reikšmių. Pačios pirmosios reikšmės **I.1** ‘ką sunkų imti aukštyn’ JD jau tyrėme. JD betarpiška pasekmė erdvėlaikiui yra topologinis įvykis[24]. Iš tiesų, norėdami ką nors *pakelti*, turime nugalėti keliamo objekto svorio jėgą. Sakiniuose *Kelk pūrą. Ar pakelsi nuo žemės?* veiksmažodžiai yra ir eigos, ir įvykio veikslo. Raginime *kelk pūrą*, dar nėra informacijos, ar pūras iš tiesų bus pakeltas. Eigos veikslas tokios informacijos neperteikia. Pasakymas *kelia pūrą* yra atviras abiem loginėms pasekmėms, kurias jau būtinai atskleidžia įvykio veikslas: *pūrą pakėlė* arba *pūro nepakėlė*. Tačiau šis atvirumas nėra simetriškas, kadangi veiksmažodis *kelti* vienareikšmiškai numato tą informaciją, kuri glūdi įvykio veiksle, nes priešingas (nepavykęs) kėlimo pastangos rezultatas reikalauja neiginio su jam tinkančiais morfologiniais žymenimis (priešdėliu *ne-*). Kartu veiksmažodis *kelti* vienareikšmiškai nusako erdvėlaikines JD pasekmes, kurios aktualizuojamos įvykio veiksle: *pakeltas* objektas yra atsiejamas nuo to paviršiaus, su kuriuo jis buvo susietas (*Ar pakelsi nuo žemės?*), ir juda aukštyn. Jei pūras neprarado kontakto su žeme, jokia stebėtojų komisija nepripažins, kad jis buvo *pakeltas*, nebent *pajudintas*, *patrauktas* ar *paslinktas*. Erdvėlaikyje veiksmažodžio *kelti* turinį nusako trys vaizdinio schemos: vertkalė, ŠTT ir JD. Bendriausi jų tarpusavio santykio bruožai pavaizduoti 21 paveiksle. Leksemos perkelia dėmesį nuo vienos schemos prie kitos. **I.1** sutelkia dėmesį į judesio pradžią – topologinį įvykį (apvesta apskritimu 21 paveiksle, kuris analogiškas iškėlimo iš paviršiaus schemai 7 paveiksle). Tai ŠTT schemos šaltinis. Pereikime prie leksemos:

I.4. ‘dėti, nešti ką į aukštesnę ar į kitą vietą’ *Kelk maišą į ratus.*

[24] „Topologija“ yra matematikos terminas, kurio vartojimas lingvistikoje dar nėra pakankamai aiškus (Talmy 2000: 25; Petitot, Doursat 1998).

21 PAV. Veiksmažodžio *kelti* polisemijos schemos

Čia pirmajame plane ŠTT schemos tikslas. Pati ŠTT schema dar susieta su vertikale. Kita leksema vėl grąžina prie šaltinio, o JD įgauna (topologinės prigimties) priežastinio ryšio pavidalą:

I.7. ‘nuimti’ *Kels nu galvelės rūtų vainikelį, maus nu pirštelio sidabro žiedelį.*

Leksema **I.8.** ‘kabinti, imti nuo vyrių (duris, langą, vartus...)’ tėra tos pačios ELD pritaikymas konkrečiai situacijai.

Čia vertėtų prisiminti Kazimierą Būgą, kai jis pabrėžė, kad lietuviškas veiksmažodis *kelti*, skirtingai nuo slaviškų atitikmenų, gali būti vartojamas eigos veiksle (be priešdėlio) reikšmėmis *pakelti* ir *nukelti* (Būga 1958: 477). Be abejo, priešdėliai paskirsto dėmesį ŠTT (šaltinis > takas > tikslas) schemos sudėtinėms dalims, sau įprastu būdu modifikuodami prasmę. Eigos veikslas yra stumiamas iš vartosenos. Jis turi **gilesnę abejį** ir todėl jam sunkiau išlikti paviršutiniškų

detalių perkrautoje kalboje. Šen bei ten jis vis dar gyvas. Štai dar keturios leksemos:

VI.1. ‘gabenti danginti ką į kitą vietą’ *Rudenį jau reiks ir trobas kélt kolkozan* Ktk.

VI.2. ‘gabenti per vandenį valtimi į kitą krantą’ *Kélk mane valty par upį* J.

VI.3. ‘perrišti į kitą vietą (gyvulius ganykloje)’ *Tėvas karvių kelt nuejo* Dgl.

VI.4. ‘daryti, verti (vartus)’ *Nekelk vartus iki galo* KlvD92.

Jų visų ELD sandara ta pati. Priekiniame plane (profilyje) likusi beveik vien ŠTT schema be JD ir vertikalės (nustumtos į foną). Karves perrišant niekas jų aukštyn nekelia. Tai grynai erdvėlaikinė topologinės prigimties struktūra. Nuo šaltinio srities atsieti ir su tikslo sritimi susieti. Gali pasirodyti, kad kontekstai visiškai pasenę ir šiandien tokios schemos niekam nebereikalingos. Anaiptol. Kontekstai keičiasi, schemos lieka. Šiandien pagal tokią schemą *keliame* bylas iš vieno išmanaus įrenginio į kitą. Tai ne metafora. Informacija svorio neturi. Ją, kaip tą karvutę, atrišame nuo vienos laikmenos ir pririšame prie kitos.

Kai šaltinis ir tikslas susiejami su dviem įprastomis, bet priešingomis žmogaus kūno būsenomis – gulsčia ir stačia, turime ne tik dar dvi leksemas, bet ir visą pluoštą metaforų. Šias abi leksemas:

III.1. tr. ‘padėti kam atsistoti, daryti, kad stovėtų, statyti’

III.2. intr. ‘stotis (parvirtus, sėdėjus)’

taip pat galime interpretuoti kaip metaforas, bet tai jau kita tema.

Kitos dvi leksemos:

I.5. ‘duoti kam aukštesnę padėtį, daryti, kad kiltų’

II.1. ‘daryti ką aukštesnį, pakilesnį’

užima tarpinę padėtį. Dera priminti, kad

I.2. ‘išlaikyti, atlaikyti kokį sunkumą (spaudžiant kam žemyn)’

I.2. ‘nešti ant savęs, ant savo paviršiaus’ *Žemė kelia žolę, žolė kelia rasą*

jau aptarėme 2.2 skirsnyje. Liko viena sangrąžinė forma:

I.6. refl. ‘lipti, kilti aukštyn’ *Iš pievų kėlėsi rūkas.*

Čia reikia prisiminti veiksmažodį *kilti,* kurio JD jau aptarėme 2.2 skirsnyje:

kìlti 1. ‘keltis aukštyn’ *Pro vinkšnas kyla mėnuo*; *Pavasarį iš tavo pievų kyla šiltas rūkas.*

Teks dar kartą pažvelgti į Būgos raštus (Būga 1959: 113). Jo žodžiai skamba kiek senoviškai, bet jų prasmė labai šiuolaikiška: „Svetimoji kalbos dvasia daugio inteligentų smageninėje nustelbė ne tiktai tą dalyvį, bet ir ištįsą savaiminių veiksmažodžių (neutra, media) rūšį. Vietoje sakyti *kyla*, *pakilo*; [...] daug kas dabar ima sakyti ir rašyti *keliasi*, *pasikėlė*; [...]“. Be abejo, lema **I.6** refl. LKŽ yra visai teisėtai. Galima sakyti abejopai:

Iš pievų kilo rūkas;

Iš pievų kėlėsi rūkas.

Tačiau jų kognityvinis turinys skiriasi. Kaip matėme 2.2 skirsnyje, veiksmažodis *kilo* atitinka schemą JDc, kur gravitacija lieka fone ir matomas tik erdvinis judesys (vertikalės schema). Tuo tarpu sangrąžinė forma gali būti interpretuota, kaip savotiškas schemos JDa variantas, kai agonistas sutampa su antagonistu. Palyginkime sakinius:

Kilst iš jūros debeselis, sulys man šienelis.
Kỹla iš jūros debeselis, sulys man šienelis.
Keliasi iš jūros debeselis, sulys man šienelis.

Pirmasis sakinys paimtas iš dainos ir pateiktas prie LKŽ **kìlti 1**. Jame sutinkame antrąją iš LKŽ pateiktų esamojo laiko formų: *kỹla, kilsta, kỹlna*. Antrajame sakinyje palyginimui pavartota pirmoji forma (*kỹla*), o trečiajame sakinyje pavartota sangrąžinė forma, pagal pavyzdį iš lemos:

kelti 6. refl. ‘lipti, kilti aukštyn’ *Kelias juodas debesėlis, sulis lankoj šienelis.*

Debesėlis su *kỹla* yra pasyvus dėl priežasčių, kurias aptarėme 2.2 skirsnyje. Sangrąžinė forma suaktyvina debesėlį ir todėl priduoda gyvumo (įsijungia refleksyvinė JD forma). LKŽ pateikta veiksmažodžio forma *kilsta* yra homofoniška šiai lemai:

kìlst interj. [staigiam kilstelėjimui pažymėti]

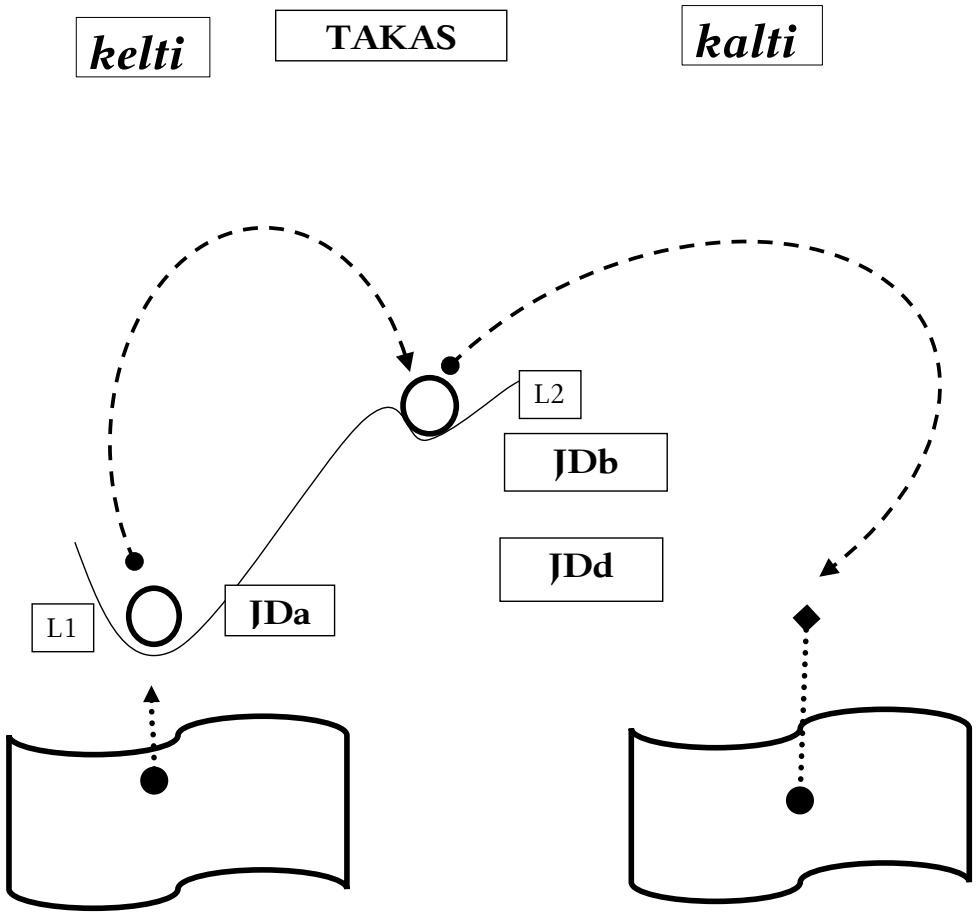
Kas dainoje pavartota: ištiktukas **kìlst** ar patrumpinta **kìlti 1** forma *kilsta*? Kaip čia bebūtų, kažkas mūsų „smageninėse“ susina labai jautrius ir gilius dalykus. Gal jau metas juos įvardyti iš tiesų griežta (ne formalia!) mokslo kalba?

2.4. Šaknų pluoštų K-L ir KL- sandara

Aš keleivis keleivėlis, keleliu keliavęs KlpD20 (LKŽ)
Kloja žemę lapų šilkas S.Nėr (LKŽ)
Augo klevelis aukščiausia, klėstė lapelius plačiausia (LKŽ)

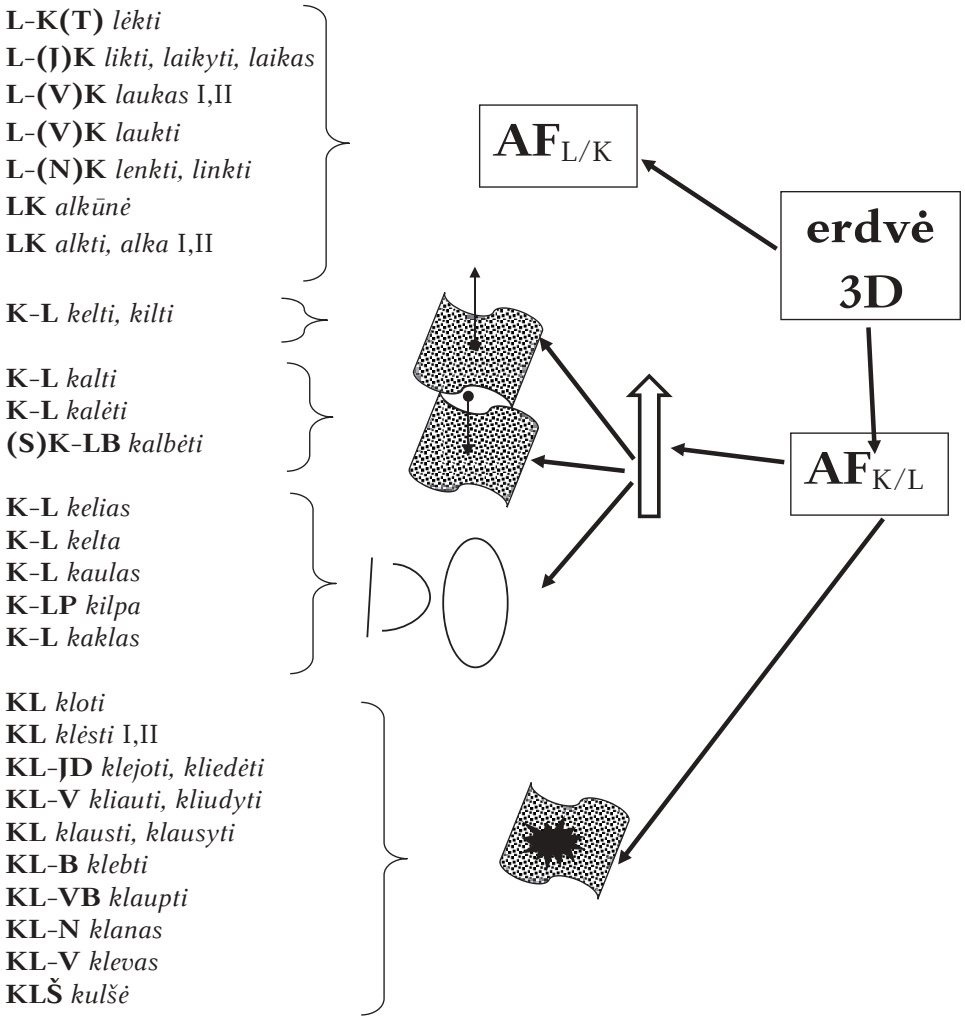
Pažvelkime į veiksmažodžio *kalti* reikšmes. Vėl turime pluoštą metaforų: **1 kálti 4, 5, 8, 11–13**. Lieka šios leksemos:

1 kálti 1. tr., intr. ‘kūju mušti, mušant varyti, smeigti’
1 kálti 2. tr., intr. ‘mušti, plakti, tvoti’
1 kálti 6. tr., intr. ‘kirsti, kapoti’
1 kálti 7. tr. ‘aštrinti, plakti (girnas)’
1 kálti 10. tr., intr. ‘metalą kūju plakti’
1 kálti 14. tr. ‘plakti, tinti (dalgį), aštrinti’
1 kálti 3. tr., intr. ‘taukšėti, kalenti, klekenti; tiksėti’

22 PAV. Veiksmažodžių *kelti* ir *kalti* schemos

Matome esminį skirtumą nuo veiksmažodžio *kelti* polisemijos. Visos reikšmės turi vienodą ELD sandarą, o jų skirtumai konceptualiniai (su ar be metaforos). Mums įdomus yra tik ryšys tarp veiksmažodžių *kelti* ir *kalti* ELD struktūrų (žr. 22 pav.). Veiksmažodžio *kalti* erdvėlaikinės ir JD savybės tinka freimo $AF_{K/L}$ sandarai ir netgi ją užpildo. Nugalėdami traukos jėgą, pakėlę daiktą nuo žemesnės vietos L1 ir padėję jį į aukštesnę vietą L2 turime kelias galimybes (žr. 17 pav.). 2.2 skirsnyje ištyrėme sankryžą tarp statiškos būsenos (laikas) ir tolesnio kėlimo (kelias) (plg. 18 pav.). Būsenoje L2 galima daiktą paleisti iš rankų ar numesti žemėn. Tačiau išlaikydami su daiktu kontaktą ir jo valdymą, galime grąžinti jį atgal į dvimatį paviršių, iš kurio jis buvo *iškeltas*, tik vienu natūraliu būdu – *kalti*.

23 PAV. Erdvės suvokimas K/L <> L/K šaknų pluošte

SEJL išskiria veiksmažodį *kalėti* į atskirą etimologinį lizdą. Žvelgdami iš ekstralingvistinės ir ekstrasisteminės pusės į šį pluoštą LKŽ leksemų, neturėtumėm turėti problemų jas interpretuoti ELD požiūriu lygiagrečiai su *kalti*:

3 kálti, kãli (kãla), kãlė [žr. **1 kalėti 3**] *Didelis medžias mažą medelį kãla, arba gožia*.

1 kalė́ti, kãli, -ė́jo **1.** intr. ‘būti kalėjime’

1 kalė́ti 3. tr. ‘smelkti, stelbti, gožti (augalus)’

1 kalė́ti 4. intr. ‘nykti būnant vienoje vietoje, būnant prispaustam’ *Gal kiti, dausas pajutę, vienumoj nebekalės* B.Sruog. refl.: *Aš kaliúos visą dieną uždarytas ir nusinūdniju* J.

2 kal̃ti, kãlia, kõlė tr. ‘ką į ką lošti, šlieti, remti’.

Dabar pažvelkime į penkis daiktavardžius, SEJL išskirstytus į atskirus etimologinius lizdus (žr. 23 pav.). Jiems apibūdinti pavartosiu terminą „reifikacija“ maždaug Ronaldo Langackerio prasme (Langacker 2008: 95, 107, 119), kad mūsų požiūris išliktų nepriklausomas nuo žodžių darybos. Kad būtų aiškiau, imkime pavyzdį. Veiksmažodžio *kelti* polisemijos sklaidoje panaudojome ŠTT schemą. Išplėstinėje schemos formoje ŠALTINIS > TAKAS > TIKSLAS veiksmažodis *kelti* sutelkia dėmesį į pradžią ir pabaigą, pačią eigą ignoruodamas. Veiksmažodis *kilti*, kaip matėme, išreiškia schemą VERTIKALĖ. Tai štai daiktavardis *kelias* yra vienmatės freimo $AF_{K/L}$ dalies įdaiktinimas, arba reifikacija, visiškai nepriklausomai nuo šio žodžio darybos ar etimologijos.

Veiksmažodžio *kelti* atžvilgiu *kelias* yra ŠTT schemos viduriniosios dalies TAKAS reifikacija. Savo ruožtu, šią schemą kaip pirmavaizdį panaudoja daiktavardžio *kelias* vartosenos konceptualiosios metaforos pavidalu.

Pagrindinė vartosena yra konkreti:

1 kẽlias 1. ‘žemės ruožas, kuriuo einama, važiuojama’ *Šitas kelias dabar (žmonių) nebevažiuojamas* J.Jabl.

Kitose tos pačios leksemos vartosenose *kelias* suvokiamas kitaip: *Tas kelias eina per Svierius.* Tai fiktyvus judesys (Talmy 2000: 99). *Šalia kelio vieškelėlio augo žalias ąžuolėlis*. Čia *kelias* yra kraštovaizdžio dalis.

1 kẽlias 3. ‘erdvėje (ore, vandenyje) linija, kuria vyksta judėjimas’ *Aš vesiu ją žvaigždžių keliais* Mair.

Tai konceptualioji metafora. LKŽ apibūdinimas nusako pirmavaizdį.

Šį sąrašą galima tęsti, bet visur schema bus ta pati. Tą patį galima pasakyti apie kitus etimologinius lizdus su kai kuriais komentarais. *Kaulas* akivaizdžiai tįsus vienmatis objektas, nors jo vartosena išnaudoja kaulo mechanines savybes. *Kilpa* tai vienmatė uždara linija. *Kaklą* naudojame ne tik linksėti vertikalioje ašyje, bet galime dairytis aplink horizontalioje plokštumoje. Įdomu, kad čia į pagalba ateina lyginamoji kalbotyra: *kaklas* < *kal-klas (SEJL 2007: 245). Galima suprasti įvairiai, bet pagal freimą $AF_{K/L}$ taip ir turi būti.

Lieka senžodis *kélta* (tokia forma pateikta SEJL). LKŽ randame:

1 kélta 1. žr. **1** keltas

1 kéltas ‘medinis plaukiojantis tiltas, kuriuo persikeliama į kitą pusę upės, kai nėra tilto, plaustas’

2 kélta žr. keltava **1**

kéltava 1. žr. keltuva **1**

kéltuva ‘galvijas, gyvulys’.

Kaip šis žodis tinka $AF_{K/L}$? Su viena keltuvėle jau turėjome reikalų:

1 kéltuvė ‘karvė’.

Prisiminkime:

kélti VI.3. ‘perrišti į kitą vietą (gyvulius ganykloje)’ *Tėvas karvių kelt nuejo.*

Šis šiandien beužmirštamas veiksmas nuo Neolito revoliucijos laikų buvo būdingiausia ganomų galvijų, taigi *keltuvų,* charakteristika. Akivaizdu: *keltuvos* – tos, kurias būtina nuolat *kelti* (be abejo: **kélti VI.3**). Ką sako lyginamoji kalbotyra? SEJL veda žodį *kelias* iš formos **kelas* ir išnykusio veiksmažodžio **kelti* (reikšme ‘išjudinti, sukelti postūmį ar sukinį’), kurie siejami su prokalbės šaknimi $*k^{w}elh_{1}$-o- (SEJL 2007: 271). Jungiamoji grandis tokiam aiškinimui ir yra žodis *kélta*. Taigi, pagal (SEJL 2007: 272) *kelias* yra „kelias, kuriuo genami galvijai į ganyklą“. Kažkaip viskas aukštyn kojomis. Bet mes juk ir žvelgiame iš skirtingų perspektyvų...

Apibendrindami, galime tvirtinti, kad ŠP K-L ELD struktūra visur laikosi erdvės suskaidymo vienmatės dalies ribojimų. ELD įvairovė sutelkta pagrindinio veiksmažodžio *kelti* polisemijoje. Tolesnis ELD sandaros kitimas susieja tarpusavyje negimininguos žodžius (*kelti* / *kalti*), o viduje etimologinio lizdo ELD kaita lydi žodžių darybą ir kaitybą įprastu būdu.

Pereikime prie ŠP KL- ir pažvelkime į erdvės padalijimo likusią dalį – dvimatį paviršių. Suprantama, kad dėmesį patraukia veiksmažodis *kloti*:

klóti 1. tr. ‘tiesti, dėti, guldyti ką ant paviršiaus’ *Kloja žemę lapų šilkas* S.Nėr.

Kitos reikšmės turi tą pčią ELD sandarą. Gal tik verta paminėti dvi būdingas metaforas:

22. refl. ‘sektis’ *Kelionėje man klojosi gerai.*

išklóti 7. prk. ‘išpasakoti, išdėstyti, išaiškinti’ *Reikia toksai žmogus surasti, kurs mokėtų... į akis stoti ir visa kaip reikiant iškloti* LzP.

kaìp lapù klóti ‘sklandžiai kalbėti’.

Tačiau mes turime dešimt etimologinių lizdų (žr. 23 pav.). Kas juos sieja su dvimačiu paviršiumi? Tiriame empirinę medžiagą, todėl neprivalome jai nieko primesti, bet turime aiškintis, kaip ji gali būti interpretuota priimtoje teorinėje schemoje. Prisiminkime, kad veiksmažodis *kelti*, likdamas vienmatės suskaidymo dalies ribose, savo polisemiją išplėtojo abstrakčioje ŠTT schemoje visiškai nutoldamas tiek nuo vertikalaus judesio, tiek ir nuo pačios JD (vis ta pati karvutė arba šiuolaikinė informacija). Tą patį randame ir ŠP KL-. Kalba išplėtojo priešpriešą {vienmatė linija <> dvimatis paviršius} į abstrakčiai vienmačio tikslingo (ŠTT) judesio supriešinimą jo priešingybei. *Kloti* – tik tiesiogiai erdvinė interpretacija. Iš tiesų randame du esminius apibendrinimus, kurie motyvuoja visą pluošto KL- leksiką. Pirmasis apibendrinimas – judesio išplėtimas iš dvimatės plokštumos į trimatę erdvę (*klėsti*) su atitinkamomis metaforomis (*klestėti*). Antrasis apibendrinimas – tikslingo judesio paneigimas (*klysti*):

klýsti 1. intr., tr. ‘netikru keliu eiti, išsukti nejučiomis iš tikrojo kelio’.

Galima valandų valandas praleisti su LKŽ ir įsitikinti, kad visos gausiai išvešėjusios tiek fonologine raiška, tiek prasmių niuansais pluošto leksemos ELD požiūriu motyvuojamos vienu ar kitu minėtu būdu. Žemiau pateikiu tik kai kuriuos pavyzdžius.

1 klẽsti, klẽsčia (-čia, klẽčia, klẽčia), -tė (klẽtė, klẽso)

1. tr. ‘šluoti, šlavinėti, klastyti’

3. tr. ‘siausti, gaubti’

4. tr. ‘slėpti, saugoti, ginti’

6. intr. ‘judėti, plaventi’

ir kt.

Komentarų nereikia. Klesčia (**1 klẽsti 9.** ‘skleisti, plėsti’), taigi sklinda ir plėtojasi, ir raiška, ir įvairiausių kontekstų prasminiais niuansais. Tarp vartosenų randame:

Augo klevelis aukščiausia, klėstė lapelius plačiausia.

Iš ELD pusės klausti, kas yra *klevas*, nebereikia.

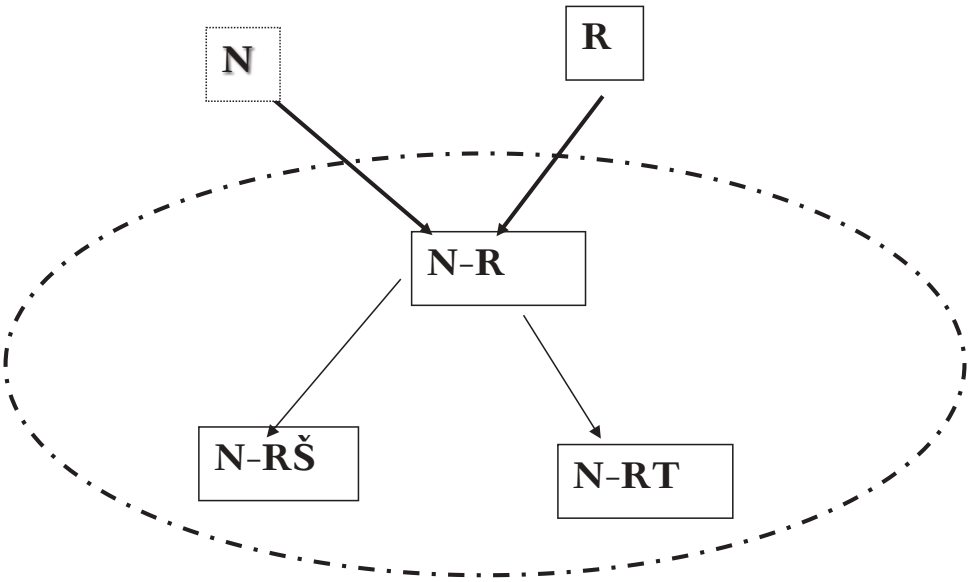
klejóti 1. ‘kliedėti, svaičioti’

klejóti 3. ‘vaikščioti paklydus, klaidžioti, nesurasti kelio’

SEJL antraštiniu žodžiu parinko *klejóti*. Fonologijos kitimai turi savo kriterijus. ELD sandaros požiūriu **klejóti 1** yra metafora, kurios pirmavaizdis - **klejóti 3.** Taigi, tipiška reikšmė yra jau minėtas **klýsti 1.** *Kalno / klonio* priešpriešą atkartoja *kalbėti / klausyti*. Šį sąrašą galima tęsti. Interpretacijos nepavyko rasti tik K-L pluoštui priklausančiai *kiaulei*. Jos į sąrašą neįtraukiau, nes SEJL *kiaulės* etimologiją laiko miglota. Galėtume tvirtinti, kad atitikimas šimtaprocentinis, jei kokios kiaulės kas nepakiš. Bet ir kiaulė svajoja apie debesis (vertikalė!).

3. SAKMĖ APIE NARNIJĄ

Clive’o Stepltono Lewis’o vaikiškų knygų herojai ne kartą patenka į paslaptingą šalį Narniją bei iš jos sugrįžta, atlikę įvairių žygių. Kiekviename nuotykyje vaikai ten patenka skirtingais būdais, bet jie visi turi bendrą bruožą – į Narniją patenkama *neriant*. Ne visuomet *neriama* į vandenį. Kartą jiems reikia praeiti (*pranerti*) pro užpakalinę senos drabužių spintos sienelę, kitą kartą kirsti kokį nors kitą realų (taip pat ir vandens) ar įsivaizduojamą paviršių. Lewis’o herojai visuomet patenka ne tik į kitą erdvę, bet ir į kitą erdvėlaikį. Neretai jie grįžta namo ne pro tuos pačius vartus, pro kuriuos ten pateko, bet kitais būdais, siužeto vingiais *sunerdami* aplankytuosius pasaulius su savuoju į vieną pasaulėvaizdį.

24 PAV. Šaknų pluoštas N-R

Pasakojama, kad rašytojas pasakų šalies pavadinimą pasirinko atsitiktinai. Bevartydamas senovinį Italijos žemėlapį, jis pastebėjo miestelį *Narnia* (dabar – *Narni*) Umbrijoje, pusiaukelėje tarp Romos ir Asyžiaus. Jam patiko vardo skambesys. Tai atsitiktinumas, bet Narnijos ryšys su lietuvišku veiksmažodžiu *nerti* nėra arbitralus. Pro *Narni* miestelį teka Umbrijos upė *Nera*, kuri įteka į Tiberį, o šaknis *ner* umbriškai reiškia karžygį. Lietuvoje taip pat teka upė *Nėris*, o vietoje karžygio po vandeniu *nýri nirà* arba *nėróvė*. Tai indoeuropietiškas paveldas. Graikų jūros dievas *Nerėjas*, o jo dukros – nimfos *nereidės*. Skandinavų mitologijoje dievas *Njord* ir jo pora *Nertus* siejami su vandeniu. Neužmirškime ir Narcizo santykio su jo veidą atspindinčiu vandens paviršiumi (MNM 1992: 212, 231, 201). Jau nebereikėtų stebėtis, kad kognityvinę struktūrą rasime tik lietuvių kalboje, nes veiksmažodis *nerti* savo pagrindinę reikšmę **1 nérti 1.** ‘staigiai lįsti, leistis (ppr. į vandenį)’ išlaikė tik baltų ir slavų kalbose (MA 2006: 293).

Fonologinė priebalsių schema pavaizduota 24 paveiksle. SEJL randame aštuonis straipsnius, kurie sutraukiami į keturis etimologinius lizdus:

N-R *nerti* I, *nerti* II, *narys*, *niuras*
N-R *norėti*, *norint*
N-RŠ *neršti*
N-RT *nertėti*

Semantikos požiūriu, etimologija suveda ŠP N-R į penkias prototipines reikšmes:

1 nérti 1. ‘staigiai lįsti, leistis (ppr. į vandenį)’

2 nérti 1. ‘daryti nėrinį, tinklą; megzti’

norė́ti 1. ‘jausti norą, geisti’

1 nerš̃ti ‘leisti ikrus, nerštus (ppr. apie žuvis, varles)’

nértėti 1. ‘labai pykti, niršti, tūžti, rūstauti’

LKŽ pateikia veiksmažodį *nerti* dviem atskirais straipsniais: **1 nerti** ‘*staigiai leistis į vandenį*’ ir **2 nerti** ‘*megzti*’. Ar tai yra vieno žodžio skirtingos reikšmės, ar homonimai, t. y. žodžiai, kurių reikšmės taip nutolę, kad juos reikia pateikti atskirais straipsniais, kalbininkai nesutaria. Jono Palionio (1999: 185) vadovėlyje primenama, kad DLKŽ pirmajame leidime (1954 m.) pasirinktas pirmasis sprendimas, o kituose leidimuose, kaip ir LKŽ, jau antrasis. Vadovėlyje paaiškinama, kad „ligi šiol dar nėra nustatytų griežtesnių kriterijų, leidžiančių pasakyti, ar tam tikru konkrečiu atveju turime vieną poliseminį (daugiareikšmį) žodį su nutolusiomis reikšmėmis, ar du žodžius – homonimus“ (ten pat). Kitaip tariant, dar neaišku, kokią prasmę turi sąvoka „nutolusios (ar artimos) žodžio reikšmės“.

Lyginamoji kalbotyra šiuo konkrečiu atveju ne ką daugiau paaiškina. SEJL pateikia tokią etimologiją:

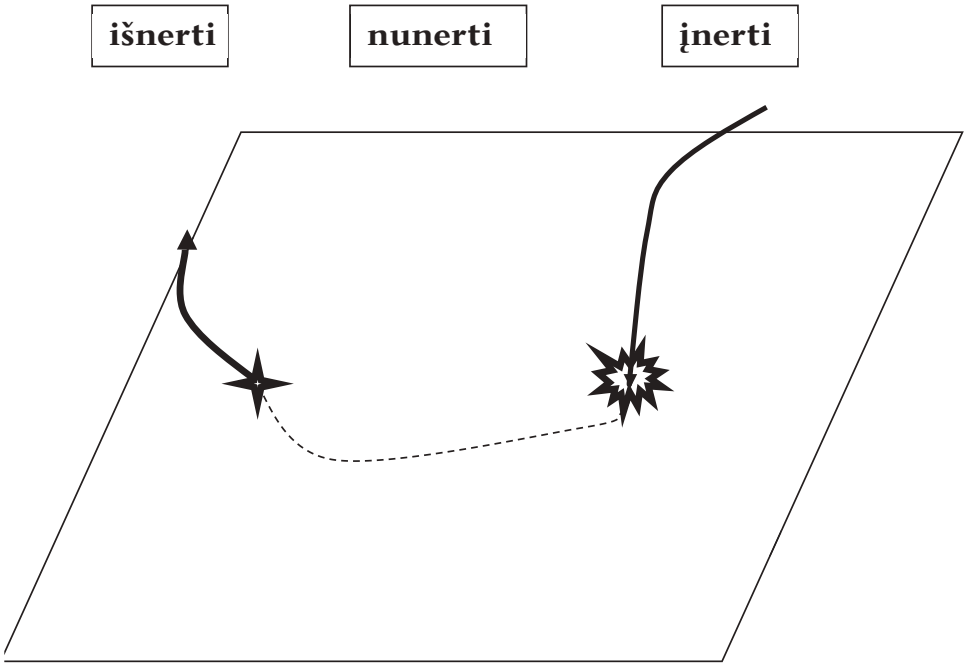
1 nerti I, 2 nerti, niuras, narys < *nerH-

norėti < noras < *nāra- < *nā-ra < *neh$_2$-ro-

neršti < *nerḱ-

SEJL teigia, kad **2 nérti** „tikriausiai etimologiškai susietas“ su **1 nérti** , bet argumentų nepateikia (SEJL 2007: 421, 422). MA **1 nérti** pateikia kaip pavyzdį lietuvių kalboje išlikusios veiksmažodinės formos atitinkančios prokalbės prielinksnį *ner (*po*). Šis prielinksnis įdomiu būdu pagimdė germanišką žodį *north* – šiaurė (nes indoeuropiečiai šiaurę siedavo su apačia). Tuo tarpu **2 nérti** tame pačiame veikale pateikta kaip pavyzdys šaknies *(s)ner- (reikšme ‘tvirtinti siūlu ar virve’) (MA 2006: 234, 293). Iš tiesų problema ta pati: rekonstruotos šaknys turi panašias reikšmes kaip lietuviškosios, ir tenka atsakyti į tą patį reikšmių artumo ar tolumo klausimą.

Nėrimo į vandenį (**1 nérti**) erdvėlaikinė struktūra pavaizduota 25 paveiksle. Mezgimui (**2 nérti**) tokio paveikslo nebepakanka. Kuo abiejų reikšmių grupių erdvėlaikinės struktūros panašios ir kuo skiriasi? Jos abi pateiktos kartu 26 paveiksle. Įsivaizduokime paviršių P užtemptą ant uždaros linijos L. Judėjimas prasideda taške A ir taške B kerta paviršių P. Toliau pažymėtas dviejų tolesnio judėjimo galimybių pasirinkimo taškas C. Jeigu paviršius P yra vandens telkinio paviršius, o linija L yra jo kranto linija, judėjimas gali tęstis po paviršiumi, bet norėdami grįžti į pradžios tašką A turėsime dar kartą kirsti (vandens)

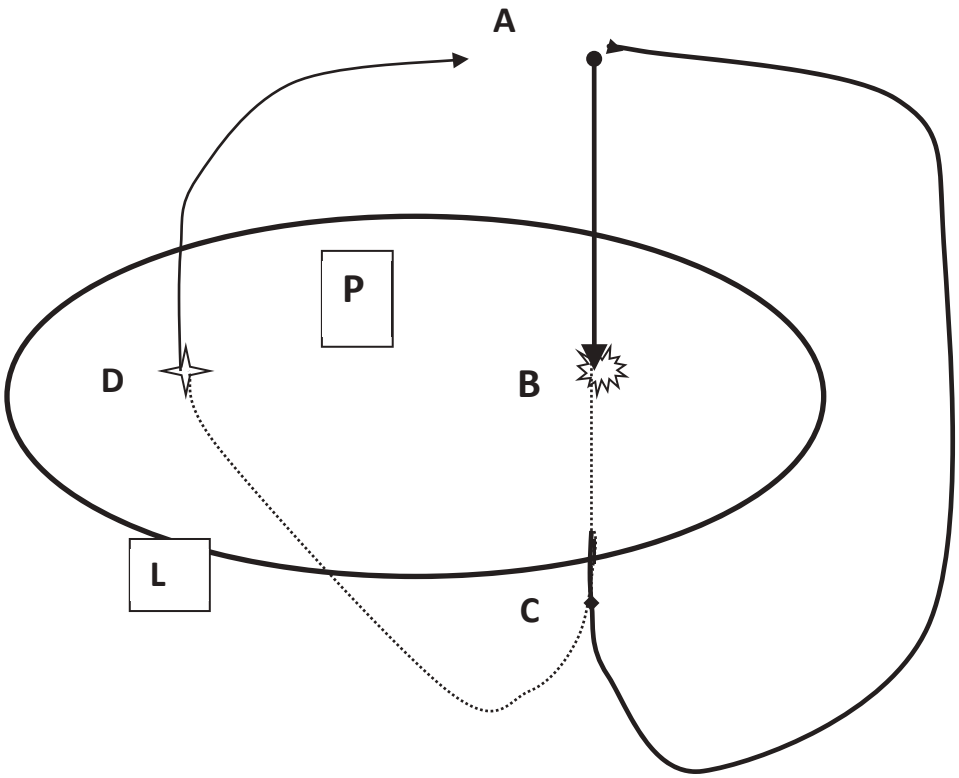

25 PAV. Veiksmažodžio **1 nerti** erdvėlaikinė struktūra

paviršių taške D. Jeigu P yra (įsivaizduojamas) paviršius ant uždaros linijos, galime pasukti kita linkme ir, apėję ribą L, nebekirsdami paviršiaus, sugrįšime į pradžios tašką A. Būtent taške C ir vyksta pasirinkimas tarp **1 nérti** ir **2 nérti**.

Tas pasirinkimo taškas yra mūsų tyrimo objektas. Koks tai objektas ir kokie mokslai tokius objektus tiria? Piešinys nesunkiai interpretuojamas matematikoje. Jis vaizduoja svarbią dvimačio riboto paviršiaus savybę: pranėrę per tokį paviršių, turime du kelius sugrįžti į pradinį tašką. Šią situaciją galima suformuluoti kaip matematikos šakos – topologijos faktą. Tačiau matematikai visiškai neįdomu, kad šios dvi galimybės reiškiamos ta pačia lietuviška šaknimi. Semantiniam tyrimui taip pat nereikia matematikos. Erdviniai santykiai yra akivaizdūs ir sudėtinga matematikos sritis čia nieko nepridės.

Visi regi tas pačias veiksmažodžio reikšmes, kurios išsamiai apibūdintos LKŽ, bet mato tik tai, ką konkretaus mokslo paradigma geba ir nori matyti. Veiksmažodžio *nerti* reikšmės aiškiai pasiskirsto į dvi iš esmės skirtingų sąvokų grupes: **1 nérti** (*staigiai leistis į vandenį*) ir **2 nérti** (*megzti*). Nėrimas į vandenį su mezgimu neturi nieko bendra. Ko šitoks požiūris nemato? Nemato to, kas yra mūsų tyrimo pagrindinis metodologinis įrankis: žodžio reikšmės turinio dalies,

26 PAV. Jungtinė veiksmažodžių **1 nerti** ir **2 nerti** erdvėlaikinė struktūra

kuri išreiškia erdvės, laiko ir jėgų dinamikos (ELD) santykius. Patalpinkime išvingusį katiną į tašką C, kad jis išvystų ELD struktūros visumą. Mūsų tyrimo objektas yra ne tiek pats taškas, kiek proto būsena pasirinkimo akivaizdoje. Skirsnyje 1.2 pavadinome tokią būseną ãbeja. Šitaip žvelgdami į savo pavyzdį, ne tik regime žodžio reikšmių visumą, bet galime pamatyti išskirtinį lietuvių kalbos faktą. Šaknis *ner* lietuvių kalboje išlaikė abejos būseną. Tuo nesunku įsitikinti nuosekliai skleidžiant kad ir tokį sakinį:

Neriu...
Neriu tinklą...
Neriu tinklą į vandenį.

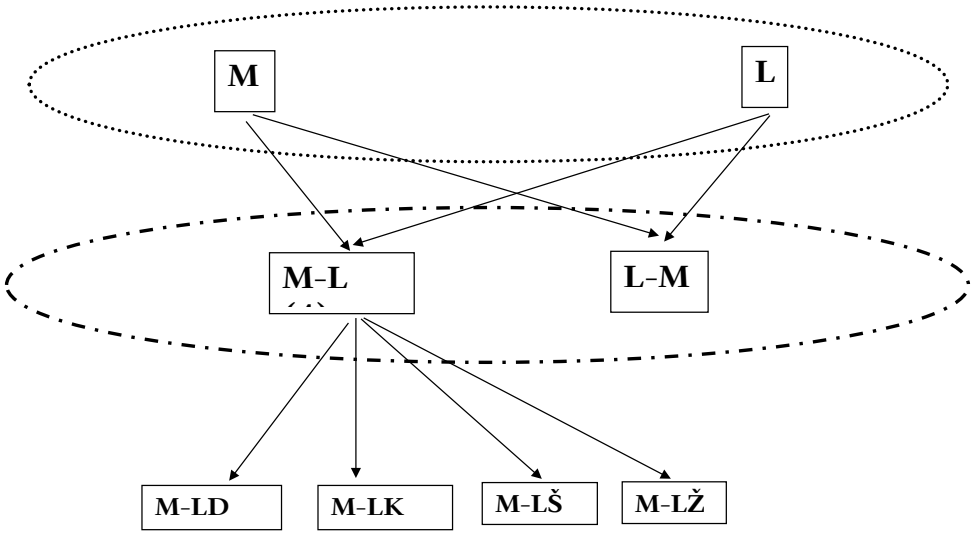
Galima būtų patikrinti nesudėtingais psichologų testais, kokių pasaulyje kasdien atliekama tūkstančiais, kaip keičiasi sakinio suvokimas. Labai tikėtina, kad jis keistųsi tokia seka: **1 nérti** > **2 nérti** > **1 nérti**. Kol psichologai Lietuvoje susidomės unikaliomis savos kalbos savybėmis, mums nieko kita nelieka, kaip tęsti tyrimą savomis priemonėmis. Taške C pasirenkame erdvinį kontekstą,

vadinamąjį atskaitos freimą (AF). Pasirinkimas, prie kurio atveda šis ir kiti lietuviški pavyzdžiai, nepelnytai ignoruojamas šiuolaikiniuose erdvės suvokimo tyrimuose. Prisiminkime, kad erdvė yra trimatė ir izotropinė. Veiksmažodžio *nerti* semantika atveda prie to paties pirmojo žingsnio, kuriuo mažinama erdvės izotropija, kurį aptarėme skirsnyje 2.1. Du galimi paprasčiausi pasirinkimai skiria reikšmes **1 nérti** ir **2 nérti**. Reikšmė **1 nérti** suvokiama freime $AF_{K\text{-}L}$, nes vandens paviršius, pro kurį neriama, jokioje vartosenoje nėra ribojamas. Skirtingai nuo K/L semantikos, kur viskas vyksta virš žemės paviršiaus, čia nusakoma būsena po (vandens) paviršiumi. Reikšmė **2 nérti** nebesusieta su vandeniu, bet paviršius, pro kurį neriama, yra ribotas. Persikeliame ne į freimą $AF_{L\text{-}K}$, kaip L/K atveju, bet į freimų $AF_{K\text{-}L}$ ir $AF_{L\text{-}K}$ sankirtą. Čia terminą „sankirta“ derėtų paimti į kabutes, nes jis tiesiogiai nusako tik geometrinį faktą, kad kontūras L gaunamas kaip atviro ir uždaro paviršių pjūvis. Pačių atskaitos freimų kombinacijai reikėtų, matyt, pavartoti konceptualinės sanklodos (an. *blending*) techniką. Šiame straipsnyje tai užimtų per daug vietos.

4. SAKMĖ APIE MEILĘ IR LAIMĘ

Šaknų pluošto L-M/M-L sandara pateikta 27 paveiksle.
SEJL antraštiniai žodžiai surenkami į 11 etimologinių lizdų:
L-M lemti, laimė
M-L mylas, meilus, mylėti
M-L milti
M-L malti, malūnas, meleta, melmuo, miltai, molis, mėlas, sąmalas, smiltis
M-L melas
M-LD melsti
M-LD meldas
M-LK malka
M-LK malkas
M-LŠ malšti
M-LŽ melžti, milžinas

ŠP L-M apima tik vieną etimologinį lizdą, kurio semantiką, išreiškiančią dalies ir visumos santykį, apžvelgėme skirsnyje 1.4. Čia pasigilinsime į ŠP M-L, kurį sudaro dešimt etimologinių lizdų. Apžvelgsiu tik pagrindinių keturių lizdų (be papildomų priebalsių) semantiką. Sakmės pavadinime yra užuomina į simetriją *meilė* / *laimė*. Tačiau kognityvinė simetrijos prigimtis glūdi ne šiuose populiariuose žodžiuose, bet santykio tarp visumos ir dalies apgręžime. Apgręždami *lemti* / *limti* ELD struktūrą, kaip dalies (*lamo*) atlaužimą (*lėmimą*) iš visumos, turime laukti priešingo veiksmo – visumos sudarymo iš dalių.

27 PAV. Šaknų pluoštas L-M / M-L

M-L kognityvinė struktūra sako ką kita. Kaip matysime, M-L žodžių semantika atveda į riboto / neriboto bei diskretinio tolydinio santykį. M-L pluošto veiksmažodžiai išreiškia virsmą iš diskretinio riboto į diskretinį neribotą ir po to transformaciją į tolydinį ribotą. Iš tiesų, atlaužiami *lamą* pyrago ar duonos, neišimame sudėtinės dalies iš mechanizmo, bet atidaliname riboto tolydinio objekto dalį (atlaužiame). Įdomu būtų šiuo požiūriu pasigilinti ir permąstyti Greimo mitologinę analizę. Šiame straipsnyje apsiribosiu ŠP M-L analize, prie kurios ir pereinu.

M-L / L-M semantika turi konceptualiosios metaforos (kaip ji suprantama kognityvinėje lingvistikoje) pavidalą. Tai atvaizdavimas iš konkrečios srities (duonos gamyba ir vartojimas) į abstrakčią (bendruomenės santykius), kurias jungia ta pati ELD sandara.

Duonos gamybą (ir vartojimą) sudaro trys etapai:

a) grūdai malami į miltus,
b) miltai užmaišomi (su vandeniu),
c) duona kepama (ugnyje),
d) duona raikoma vartojimui.

Šie etapai nėra išmonė, bet paimti iš kalbos. Jie atitinka tris etimologinius lizdus, kurių pamate yra veiksmažodžiai: *malti, milti* ir *lemti*. Visi kiti lizdai remiasi arba daiktavardžiais (pavyzdžiui, *mylas),* arba turi priebalsių samplaikas (pavyzdžiui, *melsti)* ir yra kognityviniu bei fonologiniu požiūriu išvestiniai. Šie

trys etapai bendruomenės santykių srityje nėra akivaizdūs, todėl pirma pateiksiu ELD.

Kognityvinė semantika skirsto suvokiamus dalykus į ribotus / neribotus bei diskretinius / tolydinius (Talmy 2000: 59). Gautos keturios kombinacijos pavaizduotos 28 pav. Rodyklėmis pavaizduota virsmų seka: perėjimas nuo riboto diskretinio prie neriboto diskretinio, transformacija iš diskretinio į tolydinį ir, galiausiai, tolydinio neriboto virsmas į tolydinį ribotą. Mūsų tikslas įsitikinti, kad veiksmažodžių su šaknimi M-L semantikos ELD sandara atitinka būtent šiuos virsmus. Be to, šie virsmai lygiagrečiai vyksta tiek konkrečioje srityje (duonos gamyboje), tiek abstrakčioje (bendruomenės santykiuose), ko reikalauja konceptualiosios metaforos schema.

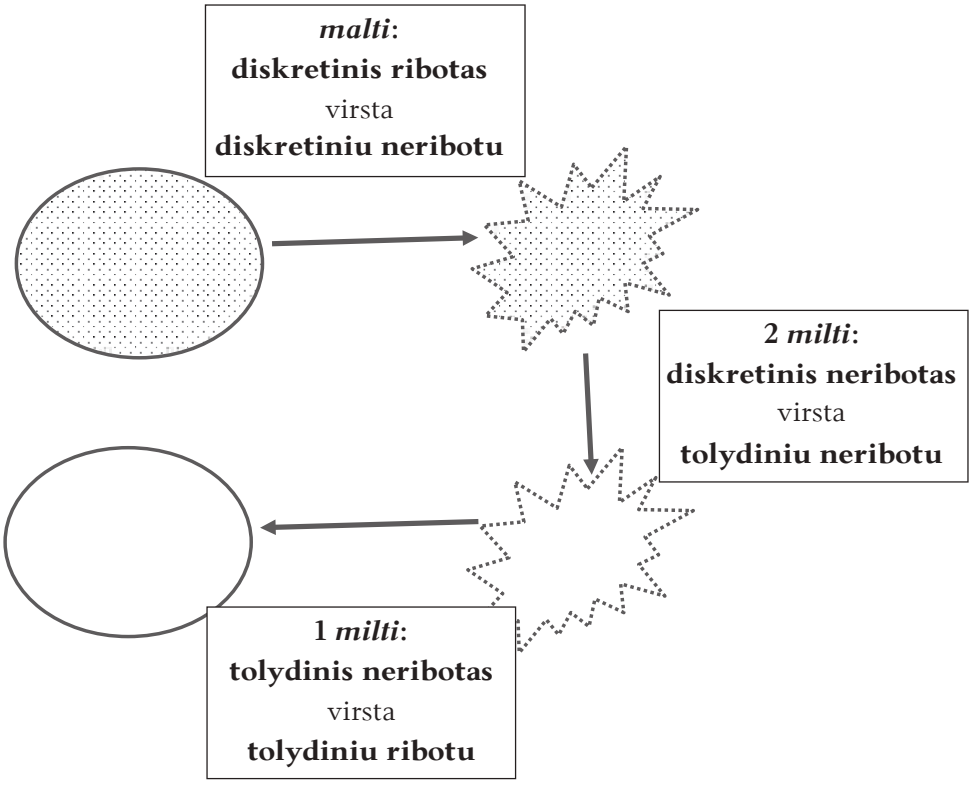
Iš pirmo žvilgsnio neakivaizdu, kad veiksmažodis *malti* susietas su riboto diskretinio transformacija į neribotą diskretinį: **malti 1.** ‘smulkinti grūdus į miltus’. Ši reikšmė akivaizdžiai nurodo paprastą mechanizmą, kaip iš grūdų gaunami miltai. Vartosena platesniame kontekste ‘smulkinti, trinti, grūsti ką į miltus, į mažas daleles’ dar aiškesnė. *Malti* – reiškia didesnius materialius objektus paversti mažesniais, smulkesniais ar (miltų atveju) net vos įžiūrimais. Tokiu požiūriu veiksmažodis *malti* yra sinonimas veiksmažodžiams *grūsti, trinti, smulkinti, skaldyti* ir panašiai, kurie išreiškia tą patį vyksmą įvairiais atžvilgiais ir laipsniais.

Pažvelkime plačiau į kontekstą, kurį mums pateikia LKŽ. Kad *miltai* yra ‘sumaltų grūdų produktas’, taip pat nieko nauja nepasako. Tačiau šio žodžio vienaskaita daug ką keičia: **miltas** ‘grūdo miltingoji dalis’. Kadangi mūsų tyrimui tai turi lemiamos reikšmės, verta pažvelgti į pluoštą pavyzdžių, kuriuos pateikia LKŽ:

Avižų mažas miltas, o didelė sėlina.
Grūdą parkandus, miltas matyti.
Ar pupelė, ar žirnis – turia tokį pat miltą.
Mažųjų linų sėmuo y[ra] juo pripurpęs, didelį miltą turia.
Grūdai sudžiūvo, bet nebuvo dar milte, iš to badas [1868 m.].

Šie pavyzdžiai pateikia grūdo sandarą, kuri buvo labai aiškiai suvokiama žemdirbių bendruomenėje. Iš jos išplaukia, kad *miltus* gauname ne „smulkindami grūdus į miltus“, o kažkokiu kitu būdu, nes *miltas* jau yra grūde. Net buvo sakoma - „*grūdas yra / nėra milte*“, priklausomai nuo to, ar *miltas* yra didelis, ar mažas. Grūdai jau talpina *miltus* savyje. Kiekvienas grūdas turi *miltą* ir jų visuma *malant* sudaro *miltus*. *Miltas* yra grūde kaip talpykloje, kuri vadinama *sėlena*. *Malant miltas* atskiriamas nuo *sėlenos* ir išvaduojamas iš talpyklos.

Pasitelkime kognityvines struktūras, kad būtų aišku, kuo skiriasi veiksmažodžio *malti* reikšmės ‘smulkinti grūdus į miltus’ ir ‘smulkinti, trinti, grūsti ką į miltus, į mažas daleles’, nors LKŽ jas pateikia kaip tos pačios reikšmės

28 PAV. Sakmės M/L ELD struktūros kaita

variantus. Akmenis galime skaldyti į skaldą, dar smulkesnis bus žvyras, po to smėlis ir galiausiai dulkės. Taip suvokdami grūdų *malimą,* esame grubesniame kognityvinės sandaros lygmenyje, kuris tinka akmeniui, bet nekreipia dėmesio į gilesnę įžvalgą, į grūdo sandarą. Jei *malame* akmenį, tolydinis ribotas virsta diskretiniu neribotu. Tiksliau, tai kita schema, kai vienetinis objektas virsta daugybiniu. Jei *malame* grūdus ir paisome grūdo sandaros, diskretinis ribotas virsta diskretiniu neribotu. Tokie virsmai skirtingai vokiami. Akmuo (tolydinis ribotas), *sumaltas* į dulkes (diskretines neribotas), nėra tų dulkių talpykla. Grūdas turi *sėleną,* kuri talpina *miltus* ir, *maldami* grūdus, *miltus* iš tos talpyklos išlaisviname. Tai iš esmės skirtingos kognityvinės struktūros. Kalba yra labai tiksli ją išreikšdama. Išlaisvindami iš talpyklos diskretinį ar tolydinį turinį, vartojame skirtingus žodžius. Vandenį (tolydinis) iš indo *liejame,* o grūdus (diskretinis) iš maišo *beriame.* Negalime vandens *išberti* ar grūdų *išlieti. Miltai,* kaip ir dulkės, nei *beriami,* nei *liejami.* Jie užima tarpinę, pereinamą padėtį, todėl

turime vartoti universalų žodį: *miltus pilame* (bet *pilame* ir vandenį, ir grūdus). Taigi *malti* semantikos kognityvinė struktūra turi savyje ir grubesnę, ir gilesnę sandarą. Ar *malti* yra *berti,* ar *smulkinti,* sinonimas priklauso nuo įžvalgos gilumo. Kalba būna ir preciziškai tiksli, ir poetiškai laisva. Kaip minėjome, vandens negalime *berti,* o grūdų *lieti*. Perkeldami tą pačią schemą metaforos keliu į socialinę sritį, LKŽ randame, kad *žmonės* gali ir *lietis,* ir *birti,* ir *piltis*. Šitaip pagrindžiame aukščiau minėtą duonos gamybos etapą *a*.

Etapų *b* ir *c* sandara visiškai akivaizdi, nes duona gaminama iš miltų (diskretinis neribotas), užmaišant ir kepant virsta tolydiniu objektu. Beje, žodis *duona* vartojamas ir kaip ribotas (duonos kepalas), ir kaip neribotas (*duok man duonos*). *Šie etapas apima du virsmus: iš diskretinio į tolydinį ir iš neriboto į ribotą. Apžvelgsime juos kartu, nes žodžių semantika įdomiu būdu persikloja*. Nėra akivaizdus ryšys su veiksmažodžiu *milti*. LKŽ randame dvi reikšmes (ir dvi fonologines formas):

1 milti, milia, mylė ‘leisti įkaitintus akmenis (į šaltą vandenį pirtyje)’ *Einam pirtin – jau, mačiau, akmenis milia*.

2 milti, milsta, milo ‘imti mylėti’ *Santaikoje gyvendami, milsta žmonės tarp savęs*.

Antroji reikšmė **2 milti** atskleidžia kognityvinį sluoksnį. LKŽ pateikta prasmė ‘imti mylėti’ lieka paviršiuje, o pavyzdys rodo į gilesnį sluoksnį. Žmonės *milsta,* jei gyvena santaikoje. Tai galime suprasti, kad žmonės ima mylėti vienas kitą. Bet veiksmažodžio *milsta* vartosena yra intranzityvinė, t. y. ji atskleidžia, ne ką žmonės daro, bet kas su jais darosi, – žmonės *milsta*. Žmonės *mildami* pereina iš atskirų individų sambūrio (diskretinis neribotas) į bendruomenę (tolydinis ribotas). Tai toks pat virsmas, kaip gaminant duoną iš *miltų*. LKŽ nerandame reikšmės, kad *miltai,* virsdami duona, *milsta*. Vėlgi, visiškai nesvarbu, ar kažkada buvo tokia reikšmė, ar ji turėjo kokią nors kitą fonologinę išraišką. Konservatyvi yra pati kognityvinė struktūra, o ją liudija veiksmažodžio reikšmė. Nuostabiausia, kad pirmoji žodžio reikšmė **1 milti** tiesiogiai susieta su duonos gamyba. *Miltai* individualumo nebeturi, bet be jų duonos neiškepsi. Tačiau kad ja taptų, *miltai* turi praeiti kupiną simbolizmo ugnies ir vandens procedūrą. Prasideda ugnies ir vandens misterija, ir tik dėl jos turėsime kvapnią duoną. Taigi *miltai* nėra vien tik *malimo* pasekmė, bet yra tolesnio vyksmo (*milti*) priežastis. Jie sulydo sudedamuosius elementus į vieną visumą – duoną. Belieka prisiminti, kad senovėje duoną kepdavo pirtyje...

Etapų *b* ir *c* kognityvinę sandarą liudija ir kiti žodžiai. SEJL pateikia žodį *mylas* kaip antraštinį visoms su *meile* susietoms reikšmėms ir formoms, įskaitant **2 milti**. Atskirai pateiktas tik **1 milti**, kurio kilmė palikta neišaiškinta. Tuo tarpu kognityvinis žvilgsnis viską sustato į vietas. Daiktavardžiai grupuojasi aplink: *mylas, mielas, mielės*. Nesunku įžvelgti tą prasmės bendrą vardiklį – telkiantį į

vieną visumą (duoną, bendriją, pastatą) „fermentą“, – ar tai reikštų mieles, gipsą ar mielą žmogų. Tai virsmas iš diskretinio į tolydinį.

Paskutinis etapas *d* susietas su fonologiniu virsmu M-L > L-M. ŠP L-M, kaip minėta, aptarėme skirsnyje 1.4. Įdomu, kad LKŽ yra ir fonologinė metatezė *milinys / liminys*. Suprantama, kad jos prigimtis visiškai kita.

ŠALTINIAI

DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, trečiasis elektroninis leid., vyr. red. Stasys Keinys. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

IPU 2014–2015 – *Istorija. Pilietinis ugdymas. Mokymosi priemonių katalogas*. Kaunas: Šviesa, Vilnius: Alma littera.

LKŽe – Lietuvių kalbos žodynas 1–20, 1941–2002; elektroninis variantas. Redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas. Prieiga internete www.lkz.lt.

MA 2006 – Mallory J. P., Adams D. Q. *The Oxford Introduction to Proto-Indo-European and the Proto-Indo-European World*. Oxford University Press.

MNM 1997 – *Mify Narodov Mira*. Olimp.

SEJL 2007 – Smoczyński Wojciech. Słownik etymologiczny języka litewskiego, Vilnius: Vilniaus universitetas.

LITERATŪRA

Adolphs Ralph 2015: The unsolved problems of neuroscience. – *Trends Cogn Sci* 19(4), 173–175.

Allan Kathryn 2009: An Inquest into Metaphor Death: Exploring the Loss of Literal Senses of Conceptual Metaphors. – *Conceptual Metaphor Theory: Thirty Years After. Journal of Cognitive Semiotics* 5(1–2), ed. by Riccardo Fusaroli, Simone Morgagni, 291–311.

Būga Kazimieras 1958–1962: *Rinktiniai raštai* 1–3. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

Chilton Paul 2014: *Language, space and mind: the conceptual geometry of linguistic meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clark Herbert 1973: Space, time, semantics, and the child. – *Cognitive development and the acquisition of language*, ed. by T. Moore. New York: Academic Press, 27–63.

Cuyckens Hubert, Geeraerts Dirk 2007: *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press.

Dehaene Stanislas 2014: *Consciousness and the Brain: Deciphering How the Brain Codes Our Thoughts*. Viking Press.

Dehaene Stanislas, Brannon Elizabeth, ed. 2011: *Space, Time and Number in the Brain. Searching for the Foundations of Mathematical Thought*. Academic Press.

De Mulder Walter 2007: Force dynamics. – Cuyckens, Geeraerts *Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford University Press, 294–317.

Ellenberger Henri F. 1970: *The Discovery of the Unconscious: The History and Evolution of Dynamic Psychiatry*. New York: Basic Books.

Evans Vyvyan, Chilton Paul, ed. 2010: *Language, Cognition and Space: The State of the Art and New Directions*. Equinox Publishing Ltd.

Federmeier Kara, Laszlo Sarah 2009: A beautiful day in the neighborhood: An event-related potential study of lexical relationships and prediction in context. – *Journal of Memory and Language* 61, 326–338.

Fusaroli Riccardo, Morgagni Simone, ed. 2009: *Conceptual Metaphor Theory: Thirty Years After. Journal of Cognitive Semiotics* 5(1–2).

Galton Antony 2011: Time flies but space does not: Limits to the spatialisation of time. – *Journal of Pragmatics* 43(3), 695–703.

Geeraerts Dirk 2010: *Theories of Lexical Semantics*. New York: Oxford University Press Inc.

Greimas Algirdas Julius 2005a: *Struktūrinė semantika. Metodo ieškojimas*. Vilnius: Baltos lankos.

Greimas Algirdas Julius 2005b: *Lietuvių mitologijos studijos*. Vilnius: Baltos lankos.

Hadamard Jacques 1945: *The Psychology of Invention in the Mathematical Field*. New York: Princeton University Press.

Jackendoff Ray 2003: *Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution*. USA: Oxford University Press.

Jakaitienė Evalda 2005: *Leksikografija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Jakaitienė Evalda 2010: *Leksikologija: studijų knyga*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Jeffery et al. 2012: Navigating in a 3D world. – *Behavioral and Brain Sciences*. Cambridge University Press.

Kantas Imanuelis 1982: *Grynojo proto kritika*. Vilnius: Mintis.

Karaliūnas Simas 1995: Etnokultūra, kalba ir krikščionybė. – *Liaudies kultūra* 3, 8–10.

Kaukienė Audronė 1994: *Lietuvių kalbos veiksmažodžio istorija* 1. Klaipėda: Klaipėdos universitetas.

Kašubienė Laima 2012: *Marijampolės „Smalsučio" pradinė mokykla. Lietuvių kalba. Skaitymas. Literatūros bei kultūros pažinimo pradmenys. Patarlės ir priežodžiai. 3 klasė*. Prieiga internete: http://peliukai.lt/lietuviu-kalba/3-klase

Koch Christof, Marcus Gary 2015: Neuroscience in 2064: a look at the last century. – *The Future of the Brain*, ed. by Marcus G., Freeman J. Princeton University Press, 255–269.

Kugler Paul 1980: A*rchetypal linguistics: an inquiry into the relation between phonetics and the imagination*. Thesis/dissertation. State University of New York at Buffalo.

Kugler Paul 2002 (1982): T*he Alchemy of Discourse: Image, Sound and Psyche*. Daimon.

Kutas Marta, Hillyard Steven 1980: Reading senseless sentences: Brain potentials reflect semantic incongruity. – *Science*: 207, 203–205.

Lakoff George 1987: The Death of Dead Metaphor. – *Metaphor and Symbolic Activity* 2(2).

Lakoff George 1993: The Contemporary Theory of Metaphor. – *Metaphor and Thought*, ed. by Andrew Ortony. Cambridge: At the University Press.

Lakoff George, Johnson Mark 1999: *Philosophy In the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

Lakoff George, Nuñez Rafael E. 2001: *Where Mathematics Comes From: How the Embodied Mind Brings Mathematics into Being*. New York: Basic Books.

Landau Barbara, Jackendoff Ray 1993: "What" and "Where" in Spatial Language and Spatial Cognition. – *Behavioral and Brain Sciences* 16, 217–38.

Langacker Ronald 2008: *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press.

Levinson Stephen C. 1996: Language and space. – *Annu. Rev. Anthropol*. 25, 353–82.

Lévi-Strauss Claude 1997 (1962): *Laukinis mąstymas*. Vilnius: Baltos lankos.

Maceina Antanas 1994 (1978): *Filosofijos kilmė ir prasmė*. Raštai 6. Vilnius: Mintis.

Mancia Mauro 2006: Implicit memory and early unrepressed unconscious: Their role in the therapeutic process (How the neurosciences can contribute to psychoanalysis). – *Int J Psychoanal* 87, 83–103.

Mandler Jean 2004: *The foundations of mind. Origins of conceptual thought*. Oxford university press.

Marcus Gary, Freeman Jeremy 2015: *The Future of the Brain: Essays by the world's leading neuroscientists*. Princeton University Press.

Marghetis T., Edwards L., Núñez Rafael R. 2014: More than mere handwaving: Gesture and embodiment in expert mathematical proof. – *Emerging Perspectives on Gesture and Embodiment in Mathematic*s, ed. by L. Edwards, F. Ferrara, D. Moore-Russo. Charlotte, NC: IAP-Information Age Publishing.

McGilchrist Iain 2009: B001KE101Y *Master and His Emissary: The Divided Brain and the Making of the Western World*. Yale University Press.

McLuhan Marshall, Watson Wilfred 2011 (1970): *From Cliche to Archetype*. Gingko Press.

Münte Thomas F., Urbach Thomas P., Düzel Emrah, Kutas Marta 2000: Event-related brain potentials in the study of human cognition and neuropsychology. – *Handbook of Neuropsychology* 1, ed. by F. Boller, J. Grafman, G. Rizzolatti.

Nastopka Kęstutis 2010: *Literatūros semiotika*. Vilnius: Baltos lankos.

Núñez Rafael 2008: What is Mathematics? Pauli, Jung, and Contemporary Cognitive Science. – *Recasting Reality: Wolfgang Pauli's Philosophical Ideas and Contemporary Science*, ed. by H. Altmanspacher, H. Primas. New York: Springer.

Núñez Rafael, Lakoff G. 1998: What did Weierstrass really define? The cognitive structure of natural and epsilon-delta continuity. – *Mathematical Cognition* 4(2), 85–101.

Núñez Rafael, Marghetis K. 2014: Cognitive Linguistics and the concept(s) of Number. – *The Oxford Handbook of Numerical Cognition*, ed. by R. Cohen Kadosh, A. Dowker.

Palionis Jonas 1999: *Kalbos mokslo pradmenys*. Vilnius: Jandrija.

Patackas Algirdas 1983 (1979): *Saulė ir kryžius*. Kaunas: savilaida.

Patackas Algirdas ir kt. 1984: *Ethos. Baltų kultūra ir lietuviškoji savimonė*. Kaunas: savilaida.

Patackas Algirdas 2014: *LITUA. Lituanistika, publicistika, beletristika*. Vilnius: Versmė.

Patackas Algirdas ir kt. 2014: *Lietuva yra vydija*. Kaunas.

Patackas Algirdas, Žarskus Aleksandras 2013 (2002): *Virsmų knyga*. Kaunas.

Petitot Jean, Doursat René 1998: Modèles dynamiques et linguistique cognitive: vers une sémantique morphologique active. – *Rapport du CREA 9809*, Ecole Polytechnique.

Razauskas Dainius 1997: Lingvistinė beprotybė ir šventoji kalba. – *Liaudies kultūra* 1, 10–18.

Razauskas Dainius 2006: „Etnosofai"A. Patackas ir A. Žarskus. – *Liaudies kultūra* 2, 45–47.

Saudargas Algirdas 1986: Žodžio duris pravėrus. Kaunas: savilaida.

Slavėnas Paulius 1984: Gamtamokslinis žvilgsnis į prokalbes. – *Mokslas ir gyvenimas* 7, 34–35.

Slavėnas Paulius 2001 (1985): Prokalbės prasmingumas. *Akademikas Paulius Slavėnas*. Vilnius: Vilniaus universitetas, 259–278.

Smoczyński Wojciech 2006: *Laringalų teorija ir lietuvių kalba*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Stickgold Robert, Malia April, Maguire Denise, Roddenberry David, O'Connor Margaret 2000: Replaying the Game: Hypnagogic Images in Normals and Amnesics. – *Science* 290, 350–353.

Sulloway Frank J. 1991: Reassessing Freud's Case Histories. The social construction of psychoanalysis. – *ISIS* 82, 245–275.

Talmy Leonard 2000: *Toward a Cognitive Semantics* 1. *Concept structuring systems*. Cambridge, MA: MIT Press.

Valentas Skirmantas 1997: *Lingvistinis pasaulis poezijoje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Valentas Skirmantas 2007*: Mė(lynojo)nulio lingvistika Vlado Braziūno ir Sigito Gedos poezijoje*. Vilnius: Baltos lankos.

Valentas Skirmantas 2012: *Kalbos stigmos poezijoje: (prō)nōmen*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.

Vandeloise Claude 2010: Genesis of spatial terms. – *Language, Cognition and Space*, ed. by Evans Vyvyan, Chilton Paul. Equinox Publishing Ltd., 171–192.

West M.L. 2007: *Indo- European Poetry and Myth*. Oxford University Press.

Zeki Semir 2004: The neurology of ambiguity. *Consciousness and Cognition* 13(1), March, 173–196.

Zylberberg Ariel, Dehaene Stanislas, Roelfsema Pieter R, Sigman Mariano 2011: The human Turing machine: a neural framework for mental programs. – *Trends Cogn Sci* 15(7), July, 293—300.

Fonosemantic Sagas in the Dictionary of the Lithuanian Language

SUMMARY

Several decades ago fonosemantic phenomena have been noticed in the Lithuanian language. It was observed that the senses of certain words with interchanged consonants remain related. Those observations were not supported by the scholars of the Lithuanian language.

In this article an account explaining fonosemantic phenomena in the Lithuanian language is presented. This account partitions the content of the word sense into the conceptual part and the content which expresses space, time and force dynamic (STD) aspects. The conceptual part of the word sense provides access to encyclopaedic knowledge and is processed consciously. STD part remains unconscious. The fonosemantic phenomena under this account are explained as the extension of the cognitive topology of the network of word senses to phonologically similar though not genetically related words.

Several examples are investigated. The network of senses of the Lithuanian verb *kelti* (to rise, to lift) is studied and expanded. It is demonstrated that STD content of verbs with consonants K/L in the root corresponds to the frame of reference which partitions isotropic 3D space into unbounded 2D manifold plus verticality of one dimension. On the other hand, STD content of senses of the verb *laikyti* (to keep, to hold) corresponds to the frame of reference which partitions isotropic 3D space by bounded 2D manifold.

Words with consonants N/R; M/L <> L/M are analysed in a similar manner.

Įteikta 2016 m. gegužės 5 d.

ALGIRDAS SAUDARGAS
Europos parlamento nario Algirdo Saudargo biuras
Teatro g. 8, LT- 03107 Vilnius, Lietuva
algirdas@asaudargas.lt